

Ismail Braco Čampara
Smail Špago
Tibor Vrančić

*Mostar očima
stranih
putopisaca prije
stoljeća*

Izdavač:

Grafička obrada i prijelom: Tibor Vrančić

Lektura i korektura: Tibor Vrančić

Recenzija:

Stručni savjeti:

Fotografija na naslovnoj strani:

Prvo izdanje: 2016.g.

Copyright ©2016 Text and Artwork: Tibor Vrančić

Naklada:

Tisak:

*CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i
Hercegovine, Sarajevo*

Bilješke uz tekst.

*Ismail Braco Čampara
Smail Špago
Tibor Vrančić*

*MOSTAR
OČIMA STRANIH
PUTOPISACA PRIJE
STOLJEĆA*

Mostar, 2016. g.

S a d r Ź a j:

Uvod	7
Luk iz kojega je tek izletjela stijela, 1664. g.	9
Zar misliteda možete izgraditi isti ovakav most?, 1848. g.	12
Narod je miran i dobro se ponaša, 1853. g.	15
Večera kod Ishak-paše, 1857. g.	17
Siromašniji svijet na zapadnoj strani, 1861. g.	20
Hanovi nezamislivo bijedni i prljavi, 1875. g.	23
Hotel Casino i buhe, 1875. g.	25
Na vrućini uspijevaju vrlo zgodni primjerci škorpija, 1875. g.	29
Hercegovačka idila, 1910. g.	33
Most - remek djelo koje posramljuje sve shitekte svijeta, 1890. g.	36
Mostar na blagoslovljenom mjestu, 1891. g.	38
Most - sličan rješenju matematičkog problema, 1894. g.	40
Falake za neposlušne janjičare i tvrdoglavu raju, 1895. g.	43
Žeže pravo afričko sunce, 1895. g.	45
Dvojbe nema da je izuzetno star i dobro očuvan, 1896. g.	48
Ne možeš pogoditi je li djevojka ili stara baba, 1897. g.	49
Elegantni austrijski oficiri i kršni Hercegovci, 1898. g.	52
Talasi koji ponekad šume, a ponekad huče, 1900. g.	54
Kisse-Misse se ne da prevariti, 1902. g.	57
Afričko sunce u Mostaru, 1903. g.	60
Omnibus ispred hotela po 40 hellera, 1905. g.	63
Postoji knjiga žalbi, 1905. g.	65
Hotel u kojem možete poručiti što god želite, 1908. g.	67
San ili bajka iz Hiljadu i jedne arapske noći, 1908. g.	70
Dženaza - žurno brisanje tragova ljudskog postojanja, 1909. g.	74
Ovdje Istok i Zapad žive zajedno, 1909. g.	78
Rimski centurioni u togama i sandalama, 1910. g.	81
Seljačka misa, 1910. g.	83
Nema grmljavine crkvenih zvona, 1906. g.	86
Popis knjiga	90
O autorima	91

U v o d

Oduvijek je Bosna privlačila brojne putnike-putopisce svojom ljepotom, a Hercegovina je to činila svojom krševitošću. Hrlili su iz svih krajeva Europe, oduševljavali se dašku Orijenta, onom tajnovitošću koju ne mogaše iskusiti u svojim domicilnim zemljama, miješanju slavenskog i turskog, svim ljepotama arhitekture, prirode, drukčijoj gastronomiji, nošnjama i običajima. I premda ih nije uvijek dočekivala ljepota i blistavost, i premda su se nagutali prašine putujući, na uzglavljima svojih postelja zgnječili brojne škorpione, trijebili s odjeće sveprisutnu gamad, tjerali komarce i popadače, susretali se sa zatucanim vjerovanjima, pa ponekad i s otvorenim animozitetom prema strancima, ipak su se iznova vraćali, stalno preporučivali prijateljima posjet ovim krajevima i oduševljeno prenosili u knjige svoje dojmove. Konačno, lijepih krajolika, prekrasnih mostova i impozantnih građevina, mogli su pronaći i u zemljama otkud su poticali. No, razliku su činili – ljudi. Ovdje su se prvi put susretali s iskonskom dobrodošlicom, prostodušnošću i otvorenom gostoljubivošću koji su već tada nestajali iz njihovih društava. Putnik od prije stotinu i više godina nije bio kao današnji – što brže protutnjati nekom destinacijom, pokupovati pokoji jeftini *made in China* suvenir, donijeti doma brdo digitalnih fotografija koje nikad više neće ni pogledati ili postaviti pokoji selfie na facebook ili tweeter. Onovremenom putniku nije bilo dovoljno samo nijemo posjetiti neko mjesto, usput prigristi nešto na brzinu i nastaviti dalje. On se interesirao za način života ljudi, on je razgovarao s njima, ulazio im u domove, zanimala ga je povijest zemlje u koju je došao, njihova kuhinja i običaji, on je zamjećivao svaku malenu stijenu obraslu mahovinom, raspukli šipak, granu smokve koja je virila ponad nekog duvara, zelenu boju Neretve, obične ljude. Slikao je likove i predjele prvim fotoaparatom i brižljivo čuvao staklene ploče, kako bi ih stavio u knjigu ili pokazao zemljacima, rušeći tako stereotipe koji je zapadni svijet gajio prema ovoj zemlji.

Mnogi od tih putopisaca su bili prekaljeni putnici po zemljama širom globusa. Svjesni su bili svih raznolikosti koje nam je Bog podario, svjesni raznih jezika, vjera, raznih ljudi i običaja. No kod nas ih je privlačilo što se sve to ne krije, što se vjera, koja je drukčija od njihove, ne obavlja u zatvorenim, tajnim krugovima, nego je ona izložena na ulici, vidljiva svakome koga zanima. Općenito gledano, Bosnu i Hercegovinu su doživjeli kao stranu kulturu, istočnjačku, egzotičnu i fascinantnu, za razliku od Bliskog istoka gdje im je sve bilo drukčije od onoga što je prosječan Europljanin očekivao.

Moramo ovdje napomenuti da ćete naići na mnoge dijelove tekstova koji su isti, slični ili podsjećaju jedni na druge. Dosta putopisaca je jednostavno prepisalo neke dojmove i opise svojih prethodnika, ali se to ne može uzeti za veliko zlo, jer u to doba obaviještenost je bila veoma slaba pa su se koristili rijetki putopisi do kojih se moglo doći.

Pred vama su prilozi serijala o putopiscima Mostara, a koji je svake srijede izlazio na portalu www.novasloboda.ba tokom 2016. g. Obzirom da su priloge pročitali brojni ljubitelji istorije Mostara (u prosjeku je pojedini prilog pročitao 1 000 čitalaca), odlučili smo ih sve smjestiti na jedno mjesto i uobličiti u jednu knjigu u elektronskom izdanju, tako da i oni koji nisu imali priliku pročitati ih, sada to mogu učiniti. Knjiga s priložima je u stvari pokušaj da se

predstavi naš grad onako kako su ga doživljavali brojni strani posjetitelji. Izabrali smo vam najzanimljivije dijelove iz njihovih opsežnih tekstova, koji će vam dočarati onovremene običaje, ljude, kako je izgledao grad prije sto i više godina. Prostora, a ni vremena nema za predstavljanje svih detalja, no, one koje to zanima upućujemo gdje se to može pročitati. Cjelovite knjige u kojima su sadržani i izvadci koje donosimo se mogu pročitati i downloadirati na stranici www.cidom.org Knjige su originali i napisane su na jeziku određenog putopisca.

Najstarije spominjanje Mostara i njegova poznatog mosta kao putopisni žanr, nalazimo u putopisu Francuza A. Poulleta iz daleke 1658. g., dvije godine prije posjeta poznatog Evlije Čelebije. Pouillet smatra da je most grandiozniji i ljepši čak i od čuvenog mosta Rialto u Veneciji. U brojnim putopisima se navodi kako je porijeklo mosta rimsko, u ponekima autori dvoje oko porijekla – rimsko ili tursko, dok je tek Robert Michel 1909. g. jasno naznačio da je građen za vrijeme vladavine Sulejmana Veličanstvenog.

Iako je većini vas poznato većina istorije našeg grada, preporučujemo da prilikom čitanja svakog priloga ne izgubite iz vida godinu u kojem je tekst nastao – bit će vam daleko zanimljivije. No, krenimo na putovanje po prošlosti grada očima stranaca.

Autori

Luk iz kojega je tek izletjela strijela, 1664. g.

Znameniti turski putopisac **Evlija Čelebi** (1611. – iza 1682.) bio je dugo vremena nepoznat putopisac, kako u vlastitoj zemlji, tako i u inozemstvu. Tek je u dvadesetom stoljeću, na poticaj europskih turkologa i orijentalista, a zatim i turskih, obznanjeno izdanje Evlijine *Sejahaatname* (Putopisa). Živopisno je to i opsežno djelo u deset svezaka koje pokriva njegova putovanja po europskom dijelu Osmanskoga carstva, po Krimu i Kavkazu, dijelovima Turske i srednje Azije, Siriji, Palestini i sadašnjoj Saudijskoj Arabiji, te Egiptu, Sudanu i još nekim područjima afričkoga dijela turske imperije. Iako je pravio bilješke za vrijeme putovanja i koristio neka starija historijska dokumenta, sam je Čelebi vrijedan izvor, no ne i potpuno pouzdan svjedok događaja i vremena. Kao pravo dijete svoga doba, pun je praznovjerica, pogrešnih podataka (vrlo često pripisuje osnutak pojedinih mjesta i gradova legendarnim ličnostima koje nisu postojale), pretjerivanja u orijentalnom stilu (o krjeposti i ljepoti Sarajki, o broju protivničkih vojnika u raznim bitkama), pa i u podacima o historiji Mostara ima nekih neistina (da su obje kule imale topove) i pretjerivanja, no, ipak on nam donosi uvid u način života i status mjesta iz onog doba. Glavna vrijednost Putopisa je u živopisnom prikazu načina života, pojedinih krajeva te u realističkim opisima događaja i situacija.

[...] Mostar znači varoš s mostom. Prema pričanju latinskih historičara, u ovome je šeheru u starinsko doba bio most preko rijeke Neretve s jedne strane na drugu, i to na jakom gvozdenom lancu u debljini čovječijeg stegna, i od toga mu je ostalo tako ime. [...]

[...] Ovaj šehar je osvojio lično njegovo veličanstvo Fatih. Mostar su zauzeli Turci prije 1468. g. a zauzele su ga čete bosanskog sandžaka Isa-bega Ishakovića. Pri tome Mehmed II nije imao nikakvog ličnog učešća. On je has (domen) paše (hercegovačkog), a nalazi se na teritoriji hercegovačkog sandžaka u bosanskom ejaletu. Njime upravlja pašin vojvoda s pedeset vojnika. To je ugledan kadiluk s rangom onih kadiluka od tri stotine akči. Ima muftiju, predstavnika šerifa (neki bu'l- ešraf), prvake i ugledne ljude. Tu ima vrlo mnogo učenjaka, šejhova, imama, pisaca i pjesnika. Ima mjesnog spahijskog čehaju, janjičarskog serdara, serdara budimskog kola, tržnog nadzornika (muhtesib), bazdara, načelnika grada, povjerenika za harač, građevinskog nadzornika i gradskog zapovjednika. [...]

[...] Da bi osigurao i obezbijedio šehar, Sulejman-han je naredio da se na liticama rijeke Neretve sagradi ovaj grad od kamena vrlo čvrsto i tvrdo. Grad je dosta malen. Tu se nalaze dvije tvrđave, jedna s desne, a druga s lijeve strane. Između njih nalazi se u cijelom svijetu poznati mostarski most. Na objema tvrđavama postoje po dvije čvrste i utvrđene kapije. Objе tvrđave snabdjevene su potrebnim topovima i raznovrsnim spravama, a ukrašene su sa tri izbočena bastiona, koji su zaista divni.

Premda tu postoje dvije tvrđave, gradski zapovjednik (dizdar) je ipak jedan. U svakoj tvrđavi ima po osamdeset naoružanih regularnih vojnika. Oni stalno drže stražu. Gradsku kapiju zatvaraju svaku noć i nikoga ne ostavljaju unutra. Na bedemu u bastionu grada nalazi se jedan čardak koji gleda u Neretvu; u njemu se sastaje obrazovani svijet. Odatle se vidi kako sa sjeverne strane dolazi rijeka i kako poput Sirdarija teče u jugoistočnom pravcu. U tome čardaku

sastaje se obrazovani svijet Mostara i tu diskutuje o raznim pitanjima transcendentnog života i šerijatskog prava. To mjesto je pravo odmaralište. U onoj tvrđavi koja se nalazi s druge strane mosta, i čija je kapija okrenuta na ovu stranu gdje je šehar, nalazi se Sulejman-hanov mesdžid. Na tome mjestu ima mala kafana za gradske vojnike. Gradski zapovjednik (dizdar) i prvaci šehera (ajana) najčešće sjede tu. Sav spoljni zid toga mjesta (mahale) okićen je oruđem i oružjem gradskih vojnika. [...]

[...] Veliki mostarski most – I ovaj je most sagradio stari neimar (kodžamimar) Sinan, sin Abdulmennan-agin, a po Sulejman-hanovoj naredbi. On izgleda kao luk duge koji se uzdiže do Kumove Slame i pruža s jedne litice na drugu. Ispod sredine mosta teče rijeka. Kako se sa obje strane toga mosta nalaze tvrđave, to nije moguće preći s jedne na drugu stranu grada drugim putem osim preko tog mosta. Eto neka se zna da sam ja, bijedni i jadni rab (božji), Evlija, dosada prešao i vidio šesnaest carevina, ali tako visok most nisam vidio. On je prebačen s jedne na drugu stijenu, koje se dižu do neba. Dužina toga mosta od jedne do druge kapije, što se nalaze na unutrašnjoj strani dviju tvrđava, koje leže na oba kraja mosta – iznosi ravnih stotinu koraka, a širok je petnaest stopa. [...]

[...] Zaista je neimar uložio svu svoju snagu i jasno pokazao svoju veliku, sposobnost. Kad se ovaj most pogleda iz daljine, izgleda okrugao kao luk iz kojega je tek izletjela strijela pa tako stao. Neimarski ukus, preciznost, eleganciju, koja je unošena u ovu divnu kamenu tvorevinu, nije pokazao nijedan stari neimar. Otkako je sazidan ovaj visoki most, otada ovamo dolaze neki veziri, prvaci i visoki dostojanstvenici da ga vide. I sjedeći u pomenutom čardaku, oni promatraju kako mnoga smiona djeca šehera stoje spremna na ivici mosta. I kad se zatrče i skoče s mosta, padaju dolje u rijeku i lete u zraku kao ptice praveći svaki od njih neku posebnu vrstu akrobacije. Jedni skaču strmoglav, drugi sjedeći alaturka, a neki opet skaču u vodu udvoje, utroje i odmah srećno izlaze na obalu uspinjući se uza stijene, i dolaze gore na kraj mosta i primaju darove vezira i prvaka. Visina ovog mosta je 87 hvati, a dubina rijeke 87 aršina. U njoj ima stijena velikih kao kupola kupatila; njih rijeka valja uz veliku buku. Zaista je velika smjelost da sitna djeca skaču u takvu rijeku.

Mnogi šegrti noseći jelo svojim majstorima u dućane, ne idu mostom, nego stave jelo na glavu, a tasove (sofra tasi) i hljeb uzmu u ruke, pa idu smiono klizujući se uzanom ivicom mosta (korkaluk). [...]

[...] Interesantni spomenici – Tu je na prvom mjestu mostarski most. Zatim (naročita vrsta) vitlova (čekrka). Tu je ispod čaršije svezan (namotan) jedan debeo lanac za točak i čekrk, a drugi kraj tog debelog lanca svezan je za debeli lanac koji je svezan za stijene čak dolje u rijeci.

Kad neki čovjek hoće da izvadi vode iz rijeke, on natakne svoju kofu za kariku lanca, a onda pusti lanac i on ode u vodu. Onda ozgo izvlače lancem kofu i ona izađe puna vode. Ovu vodu liju u bardake i testije. Na tri mjesta nalaze se takvi čekrci (dolap), kojima na taj način izvlače vodu lančanim točkom.

U onome dijelu čaršije gdje su kazazi nalazi se jedna četvorougaona sahat-kula. Zvuk njena zvona čuje se iz daljine na tri sata hoda.

Na suprotnoj strani varoši, tamo gdje je tabhana, ima devetnaest vodenica, koje zaslužuju da se vide. U tim krajevima nisam vidio vodenice izrađene s takvim uređajem i na točak. [...]

[...] Njihov posebni dijalekat je pravilan i jasan turski jezik, a znaju takođe bošnjački i latinski.

Na glasu im je bijeli hljeb, a u protokolu (sidžilu) šerijatskog suda upisano je da pastrmka iznosi po dvadeset i trideset oka. Narovi u toj varoši su vrlo krupni. Specijaliteti su im grožđe, smokve, kajsije, šeftelije i čempresovo drvo.

Na onoj strani varoši gdje se nalazi kožara ima do osamnaest hiljada i šezdeset bašča divnih poput rajskih.

Na teritoriji hercegovačkog sandžaka nema nijedan veliki grad napredniji i ljepši od šehera Mostara. Zbog prijatne klime, tu ima tako sočnog i finog svakovrsnog voća da oni svoje smokve, grožđe i kao čovječije glave krupne narove nose na poklon ostalim gradovima. Ovo voće ne samo što zadržava svoju ljepotu i slast nego se njegova boja i slast zadugo ne promijeni. Kroz sve privlačne bašče i ograđene bostane koji se nalaze na onoj strani gdje je tabhana protiču žive vode, a po raznovrsnim uređenim sofama svijet se veseli i bez prestanka moli Boga za trajnost Carstva i naroda. Hvala Bogu, u ovome sam gradu proveo tri dana u uživanju i veselju.

Zar mislite da možete izgraditi isti ovakav most?, 1848. g.

*Još je jedan putopisac ostavio svoja zapažanja o Mostaru i Mostu u svojoj knjizi "Dalmatia and Montenegro with a journey to Mostar" (Dalmacija i Crna Gora s putovanjem u Mostar), napisanoj daleke 1848. g. Bijaše to **John Gardner Wilkinson** (1797. – 1875.), inače veoma poznati egiptolog, koji je proputovao cijelu Dalmaciju i Crnu Goru, a namjerno je skrenuo sa svoje jadranske rute kako bi obišao Mostar i proveo desetak dana u njemu. Prije svega, kao kršćanina odjevenog po zapadnoj modi, ogromno truda, novca i veza ga koštaše dobivanje dozvole od Vezira za ulazak u Hercegovinu. Trebao je ishoditi i posebne dozvole Vezira za obilazak grada i posjete džamijama, te dozvolu za mjerenje tačnih dimenzija Starog mosta. Inače je on ostavio iza sebe najstarije precizne mjere mosta. No, kada mu je sve to uspjelo isposlovati, veoma vjerno je iznio svoje viđenje stanja u ondašnjem Mostaru.*

[...] Muslimanske žene u Mostaru sakrivaju lice kao što to čine po čitavoj Turskoj, ali ovdje one imaju čudnu masku, od crne tkanine od konjske dlake oivičene zlatnim koncem. Glava i vrat su prekriveni velom, dok ostatak odjeće čine platnena feredža navučena preko svilene haljine, bogate dimije, žute firale i papuče, kao u Carigradu. Neke izlaze bez maske i preko glave navlače samo platnenu feredžu, koju drže uz lice i vire ispod nje. Lijepe žene ovu masku često sklanjaju s lica, kao slučajno, kad prolaznici tobože ne gledaju, da bi je potom naglo navukle, kao da se nekud veoma žure, ničim ne pokazujući da su ih vidjeli. Možda ih je radoznalost, kad bi vidjele moju franačku odjeću, tjerala da zaborave svoje lice; u svakom slučaju, moram priznati da su često vrlo privlačne i da imaju lijep ten.

U Mostaru je vazduh dobar i čist, a klima zdrava; toga ubrzo postaje svjestan svako ko ovamo dođe iz Vida ili Opuzena. Mostarsko polje obiluje zečevima, naročito zimi, kad ih snijeg potjera s brda, i predstavlja odličan teren za lov. Glavni izvozni artikli su koža, vuna, voće, vosak, stoka i loj, no oni se izvoze u malim količinama. Pored toga, većina njih se proizvodi, i to u većim količinama, u Bosni, bogatijoj i većoj pokrajini. [...]

[...] Iznenadilo me je da u Mostaru ima tako malo Jevreja; jedina tri su vezirov saraf (bankar), njegov pratilac i sluga. No, u Bosna-Saraju ili Sarajevu u Bosni oni su brojni. Taj je grad dosta velik i ima dobro snabdjevenih bazara.

Uskoro izbismo na glavni put što vodi iz Ljubuškog, na kojem nas sustiže veliki karavan turskih trgovaca na konjima, sa haremom i robom. Upustio sam se u razgovor s jednim od njih. za koga se ispostavilo da je hadžija i koji je, zahvaljujući dugom boravku u Kairu, veoma tečno govorio arapski. No svaki pokušaj da neometano pričamo bio je sasvim beznađežan, jer smo s jedne strane bili pritiješnjeni mnoštvom konja, dok nam je s druge strane prijetio ugao kakvog sanduka, bala robe ili pak *tahtaravan* pun žena. Stoga smo usporili, pustili da prtljaga prođe naprijed, i pričali o mnogim hadžijinim putovanjima i o uobičajenim orijentalnim temama.

Nakon što je detaljno opisao svoja putovanja i dao ocjenu o Kairu i onom bauku turskih hadžija, Arapima, on reče: "E pa, gospodine majstore, vi ste vidjeli Misir (Egipat) i Stambol i rekao bih da ste svoj boravak tamo dobro iskoristili; ali, šta je u stvari vaš zanat?" (Turci uvijek misle da Evropljanin mora biti zanatlija ili trgovac), Kako sam lutao svijetom iz razloga koji nisu tako jednostavni, i ne želeći da ih objašnjavam, odgovorio sam mu: "Tražio sam ljekovito bilje i ako bi vas, gluho bilo, zbacio konj, pokazao bih vam kako vješto umijem namjestiti ruku ili bilo koju kost koju biste slomili". Shvativši da je to šala, on reče: "Bog vam dao snagu, ali neka me svaka nesreća zaobiđe; vi ste hećim, dakle". "Nisam", to sam rekao samo zato što je nemoguće ubijediti Osmanliju da mi Evropljani putujemo samo da vidimo druge narode i zemlje, mada ne sumnjam da vi, koji ste toliko proputovali, možete razumjeti zadovoljstva i koristi koje putovanja pružaju. Vi govorite o onome što ste vidjeli s istom vrstom uživanja kao i mi, a znate da su i mnogi muslimani u starim vremenima voljeli da putuju i da istražuju iste one stvari koje sada Franci istražuju, a koje su im bile zanimljive u doba kad je Frangistan bio u stanju varvarstva".

Razgovor se ponovo vratio na njegova putovanja i na poređenje Kaira sa Carigradom. "Istina je", primijetio je, "da stanovnici Kaira zovu svoj grad 'majkom svijeta' i to je veliko mjesto; bazari su mu odlični, a džamije bezbrojne. Ali mi, koji nismo Egipćani i koji smo vidjeli Carigrad, moramo priznati da se Misir ne može uporediti s turskom prijestolnicom. A zatim i Bosfor, kraj oko njega i, iznad svega, narod, Osmanlije — o, maleme, to je pravo carsko mjesto, boravište sultana i centar svijeta!"[...]

[...] Otkrio sam, međutim, da mi ni jedan Turčin ne uzvraća pozdrave kada sam jašući ulazio u grad; vjerojatno im nije bilo drago što vide kršćanina na leđima konja; i kasnije dok sam mjerio most, neki od njih su s negodovanjem gledali moje postupke mjerenja. Jedan od njih se zaustavio i promatrao kako to radim, te si dao oduška svojim osjećajima. Bio je to Turčin, umotan u grubi ogrtač obrubljen zelenom čojom; čiji su donji ekstremiteti bili usađeni u par ogromnih mlitavih crvenih čizama..."Koja je korist", reče on, "Sultanu Sulejmanu što je gradio tolike mostove za pravovjerne, kad će oni biti uništeni pisanjem vas Franaka? (Francima su nazivani svi Europljani bez obzira na zemlju odakle potječu) Ovo nije nikad bilo dozvoljeno, i sigurno će se nešto loše desiti". Jedan moj pratilac ga prekide, objašnjavajući mu da se ne treba plašiti jer je Vezir odobrio ovo što radim. No on nastavi: "Zar Frank misli da će uspjeti izgraditi isti ovakav most? Ni slučajno, premda ste pametni i umijete napraviti noževe i škare, i nečisto vino, i hodate ko patke gegajući se u tim svojim oskudnim haljinama. Hećim-baša (Vilkinsonov pratilac Ali-pašin ljekar Kačić) prekide njegove primjedbe rekavši da se sve radi po vezirovim naređenjima i da, ako on ima bilo kakvih pitanja, može otići s njim do palate, na to je ovaj čovjek, uvjeren da bi bilo bolje da šuti, krenuo dalje mrmljajući molitve za bezbjednost mosta i kletve na račun. [...]

[...] Poteškoće koje orijentalci imaju u shvatanju europskog crtanja su ogromne; poneki od njih nisu u stanju razlikovati konja od kuće. Posebice ih zbunjuju sjenke: "Jedna strana tvog lica nije crna", kazuju mi, ili pak pitaju kad nacrtani lik stoji u profilu: "A gdje je druga ruka?" Međutim, ista ta osoba koja ne shvaća te osnovne stvari naših crteža, bez po muke prepoznaje cjelokupnu sliku s egipatskih skulptura, koji prikazuju likove u profilu, bez ikakvih sjenki, kao i mnogo likova poredanih jedno do drugog koji predstavljaju cjelinu. [...]

[...] Jedan od krupnih razloga što ne vole Franke potiče iz razlike u našim običajima; predrasude koje gaje prema našim navodnim nedostacima posljedica su nepoznavanja činjenica ili njihovog izvrta. Prazne priče ponavljaju se unedogled i počinje im se vjerovati; sama pojava Franka izaziva netrpeljivost prema njemu i oni se upuštaju u opisivanje njegovih tobožnjih odvratnih navika, od kojih je najuočljivija potpuno zanemarivanje lične higijene. Stoga me je veoma zabavljala njihova zbunjenost u Mostaru kad je riječ o količini vode koju sam tražio za svoj "abdest". Pitali su me nisam li zapravo musliman i kad bih im odgovorio da se samo pridržavam običaja uvriježenog u mojoj zemlji, očito su mislili da se koristim svojim povlasticama putnika, a možda su i pretpostavljali da sam stekao ove navike za vrijeme mog dugog boravka na Nilu. Zacijelo nisu vjerovali da bi ih mogao usvojiti ijedan evropski narod koji nije izložen uticajima islama.

Iako je muslimanima zabranjeno da zlostavljaju kršćansku raju u Hercegovini, oni na njih gledaju s velikim prezirom. Tako, kada "pravi vjernik" baci oko na njihovu zemlju ili kad je zbog načeg kivan na kaure, on se ne obazire na pravdu u udovoljavanju svom hiru ili ljutini. Turski zemljoposjednici su tako despoti za kršćanske seljake. No, ovo ugnjetavanje u dobroj mjeri obuzdava vezir, koji je, iako pravi Turčin po lukavstvu i samovoljan u postupcima kada mu to odgovara, ipak razuman čovjek koji želi steći priznanje za šire tolerantnije nazore. Hod progresa, ako već ne prave civilizacije, zahvata tako i ovu zabitu pokrajinu. [...]

Narod je miran i dobro se ponaša, 1853. g.

Nema poznatih podataka kada je, i je li uopće **John Murray** putovao po našim krajevima ili je možda podatke skupljao iz postojeće literature, ili je pak imao svoje ljude koji su putovali, ali je njegov vodič očigledno pisan na osnovu detaljnog istraživanja, pa se zato jednim dijelom doima i kao putopis. No, bilo kako bilo, njegov "Murray's Handbooks for Travellers" (Vodič za putnike po Turskoj) iz 1854. godine uključuje i detaljan opis puteva, mjesta i hanova u Bosni i Hercegovini. Također treba napomenuti da su neki njegovi zaključci veoma upitni (broj stanovnika, sastav, starost pojedinih arheoloških nalaza itd.). Posebno su ovdje zanimljivi podaci o udaljenostima između pojedinih mjesta u Bosni, izraženi u satima putovanja. Priručnik također otkriva putniku kako na najlakši način da upozna zemlju i ljude. Ujedno preporučuje da je najbolje putovati na konju, a da je potrebno povesti još jednog konja za prtljag. Treba odsjedati u hanovima, što je najjeftinije. O Mostaru ne piše mnogo, a i ono malo što je napisano je proizvoljno i netačno.

[...] Od Nevesinjskog polja do Mostarskog, treba 8 sati. Mostar je glavni grad Hercegovine, koji se tako zove po lijepom mostu na rijeci Neretvi, što mu je i jedina znamenitost. U svakom drugom pogledu to je beznačajan grad. Ima 20 000 stanovnika, od čega su polovina kršćani. Han je kao i većina hanova u ovoj zemlji. Narod u tom kraju je gotovo sav katoličke vjere, što se može pripisati blizini Dalmacije i bosanskim samostanima. Narod je miran i dobro se ponaša, rekao je mudir, ali ja sam od nekih katolika s kojima sam razgovarao čuo da je takvo ponašanje više posljedica straha nego ljubavi, jer malobrojni Turci u svemu vode glavnu riječ.

Na sredini polja nalaze se stari nadgrobni spomenici; neki su u obliku sarkofaga, dok su drugi samo grubo klesano ravno kamenje. Tu i tamo se mogu vidjeti raštrkani križevi na grobovima – neobična mješavina sadašnjosti i prošlosti. [...]

[...] Nakon dosta neudobno provedene noći u jedinom hanu u gradu, otišao sam rano u zoru do mudirove kuće. Iako još nije bilo osam sati, zatekao sam ga kako zasjeda sa cijelim medžlisom. [...] Uskoro nakon što smo otišli iz sela stigli smo na granicu Bosne i Hercegovine, koja je neoznačena. Predio je, kako smo išli dalje, izgledao sve zeleniji i prikladniji za stanovanje. Predveče smo se zaustavili u malom selu Vidošima [Vidosi], gdje živi stric mog pratioca iz lova, župnik. Pošto je unaprijed poslao jednog od nećaka da mu javi o mom dolasku, on me je dočekao vrlo srdačno i pozvao da odsjednem u njegovoj kući. Ne mogu baš reći da je kuhinja bila luksuzno opremljena, ali župnik se jako izvinjavao što nije bilo mesa, pominjući kao izvinjenje činjenicu da ga rimokatolici ne jedu petkom – razlog koji jedva da stoji, jer ja sam stigao u subotu. Jaja i povrća, međutim, nije manjkalo. Povrće i loš latinski izazivaju jaku žeđ, tako da sam bezbroj puta tokom večeri bio prisiljen da kažem "ad salutem" (Latinska izreka u značenju na zdravlje, u zdravlje – zdravica prilikom zajedničkog pijenja)

Stari svećenik je izgleda bio više naviknut na ovoliko pića nego njegov mlađi pomoćnik, koji je, prije nego što je ustao od stola, pokazivao nepogrešive znake da je dobro "potegao". I župnik i kapelan su imali brkove i plitak crveni fes, kojima se odlikuje njihova profesija.

Kapelan je stekao izvjesno obrazovanje u jednom od bosanskih samostana, odakle je poslan u Rim, gdje je u svakom slučaju stekao pristojno znanje italijanskog i nekoliko riječi francuskog. ... Nekoliko sati mi je trebalo do Livna, u čijem predgrađu se nalazi katolički samostan. Misa je upravo trajala, ali ja sam našao slobodnog gvardijana, "Oca Lorenca" [Padre Lorenzo], i jednog od fratara. Ostavivši me na neko vrijeme da čekam u vrlo hladnoj sobi sa svodovima, ova dvojica su došla, no njihov prijem se nije mogao uporediti sa prijemom jednostavnog seoskog župnika. Samostan je za redovnike franjevačkog reda, kojih je bilo pet, osim starješine. (...) Izuzev jednog mladog svećenika nježnog izgleda i dobrog obrazovanja, braća su bila mrzovoljna i neprijatna grupa. Tako je slabo prikriveno bilo nezadovoljstvo koje sam osjetio u neljubaznom "sicuro" kojim su se udostojili da odgovore na moju molbu za krevet, da sam naredio da moj prtljag smjesta odnesu u najbolji han u gradu. Kako nisam dobio uslugu kod kršćana, zatražio sam pomoć muslimanskog kajmakama, kod kojeg su mi moja engleska krv i Omerpašina bujrunija obezbijedile savjet i pomoć. [...]

(Preveo: Tibor Vrančić)

Večera kod Ishak-paše, 1857. g.

Aleksandar Fjodorovič Giljferding (1831. – 1872.) rođen je u Varšavi. Poznati je ruski historičar i ideolog slavenstva, filolog, vrstan putopisac, poznavalac slavenskih jezika i strastveni istraživač starina. Inače je prvi ruski konzul u Sarajevu od 1856. godine, gdje se intenzivno zalagao za otvaranje ruskog konzulata u Mostaru. Njegova zasluga je uspostavljanje dobrih političkih i kulturnih veza između BiH i Rusije. Proputovao je 1857. godine kroz Bosnu, Hercegovinu i Staru Srbiju nakon čega je nastao ovaj njegov putopis. Na taj put on se otiskuje s bremenom već unaprijed stvorenih ubjeđenja i predrasuda, a jedno od njih je da je samo pravoslavlje izvorna slavenska vjera, pa mu otud onako opore ocjene Turaka i bosanskih begova, koji su mu bili nesimpatični. Na proputovanju za Sarajevo Giljferding je 15. maja 1857. godine stigao u Mostar gdje se zadržao pet dana. Opisao ga je detaljno, a naravno da je bio oduševljen Starom pravoslavnom crkvom. Posebice ga je zainteresirao Stari most. Za njega vezujemo podatak da je izazvao ogromnu zabladu o graditeljima mosta. Naime, ne vjerujući da su takvu građevinu bili u stanju izgraditi turski graditelji, u svoj dnevnik zapisuje kako u Mostaru postoji stari Rimski most. Ubrzo šalje izvještaj ruskoj vladi u kome je stajalo da u Mostaru preko rijeke Neretve postoji „predivan rimski most“, a moskovski tisak objavljuje ovo kao senzacionalnu vijest. Osim toga svi strani konzuli u Rusiji prenijeli su to svojim vladama. Tako, Giljferding objavi tu neistinu, a italijanske novine jedva dočekaše te napisaše da je u Mostaru preko rijeke Neretve Ponte Romano, a austrijski tisak da u Mostaru postoji Römer Brücke. Nakon toga su skoro sve onovremene razglednice Starog mosta u Mostaru nosile natpis Rimski most. Ovaj njegov putopis, izdat je u Sankt Peterburgu 1859. godine, a kod nas je preveden i objavljen 1972. godine u Sarajevu.

[...] Zadesio sam se u Mostaru na Uskrs. Široka porta oko crkve bila je puna naroda. Do njega bogoslužjenje nije ni dopiralo. Naročito mi je bilo žao žena. Siromašne seljanke i veći dio građanki stajale su malo dalje, uza samu ogradu. Po srpskim crkvama žene na bogoslužjenju stoje odvojeno od muškaraca, na "horu", skrivene od muških pogleda drvenim rešetkama. Kako je mostarska crkva mala i tijesna, na horu ima vrlo malo prostora. Tako je većina parohijana i gotovo sve parohijanke na ovaj najveličanstveni praznik mogla da prati bogoslužjenje samo u toku litije na jutrenju. Srbi — obični ljudi — iskrenom molitvom nadoknađuju nemogućnost slušanja riječi božje. Ovu molitvu oni neprestano izgovaraju u sebi, često i poluglasno, prilikom stajanja u crkvi ili oko nje. Bogoslužjenje prate veoma dostojanstveno i pobožno. Krste se svaki put kad čuju ime „oca i sina i svetoga duha“, a i pri svečanim trenucima bogoslužjenja. [...]

[...] Pravoslavna škola u Mostaru osnovana je 1854. godine blagodareći dobrovoljnim priložima kupljenim u crkvi dugi niz godina. I ranije je tamo postojala nekakva škola, vrlo bijedna, smještena u crkvenoj porti u građevini koja danas služi kao pojata za sijeno. Vodili su je ljudi koji ni sami nisu imali nikakvog obrazovanja. Današnja škola ima četiri odjeljenja i nju posjećuje oko 200 eksternih učenika. Jedanput godišnje održava se u njenim prostorijama zbor cijele crkvene opštine da bi se sakupio potreban novac za izdržavanje ustanove. Svaki pojedinac određuje pred zborom sumu koju namjerava dati za školovanje svoje djece, a opština ocjenjuje

da li je visina priloga srazmjerna njegovom imetku. Ako se utvrdi da dotični škrtari, traži se još. Ko nema djece u školi, prilaže koliko hoće, i opština mu ne može prigovarati. Od potpuno siromašnog čovjeka ne uzima se ništa, pa makar on imao veći broj djece u školi. Od novca skupljenog ovdje, kao i od onoga koji se polaže na tas u crkvi za potrebe škole plaćaju se učitelji i pokrivaju drugi rashodi. [...]

[...] Čitalac vidi da u glavnom gradu Hercegovine nema ustezanja među pravoslavnim stanovništvom kada je u pitanju umni razvitak i težnja za prosvjećivanjem. U ovom pogledu Mostar daleko odskoče od svih drugih srpskih mjesta u Turskoj iako je njegova pravoslavna opština daleko manja od one u Sarajevu, pa čak i od opština u drugorazrednim gradovima Banjoj Luci i Livnu. I u Mostaru ima nekoliko pravoslavaca trgovaca koje smatraju bogatašima, ali po našim shvatanjima trgovačkog bogatstva njih bismo prije svrstali u kategoriju dućandžija. Vrlo mali broj njih putuje po robu u Trst. Većina ih kupuje robu u Sarajevu. Pored turske robe uzimaju i manufakturu austrijske izrade. [...]

[...] Interesantno je primijetiti da se sva trgovina nalazi gotovo isključivo u pravoslavnim rukama. Domaći Muslimani učestvuju u njoj vrlo malo. Oni potpuno izbjegavaju vođenje trgovine s Austrijom i trguju samo carigradskom robom ili domaćim proizvodima (životnim namirnicama i malobrojnim primitivnim produktima domaćeg zanatstva). Katolici se uopšte ne bave trgovinom. [...]

[...] U Mostaru sam boravio dva puta: putujući u Bosnu i vraćajući se iz nje. Potrebno je kazati nekoliko riječi o tome kako sam u ovom mjestu proveo pet dana za vrijeme putovanja koje sada opisujem. Tada sam bio gost hercegovačkog namjesnika Ishak-paše. Da bi mi ukazao počast, poslao je preda me, na Bunu, svoga haznadara (ađutanta) s oružanom pratnjom i konjem, na kome sam trebao ući u Mostar. Na ovom konju, lijepih oblika, bilo je paradno tursko sedlo vrlo visokog prednjeg i zadnjeg oblučja i kratkih uzengija. [...] Prođosmo "Hadžinsku sof", velik četvorougaoi kamen koji leži na ulazu u grad (ovdje Mostarci ispraćaju hadžije koji svake godine masovno odlaze u Meku, a ovdje ih i dočekuju na povratku sa njihovog pobožnog putovanja po svetim mjestima). Prođosmo i tursko groblje, u kome primijetih vanredno lijep čempres i jedan neobičan nadgrobni spomenik, nešto poput mauzoleja, što ga je podigao Ali-paša

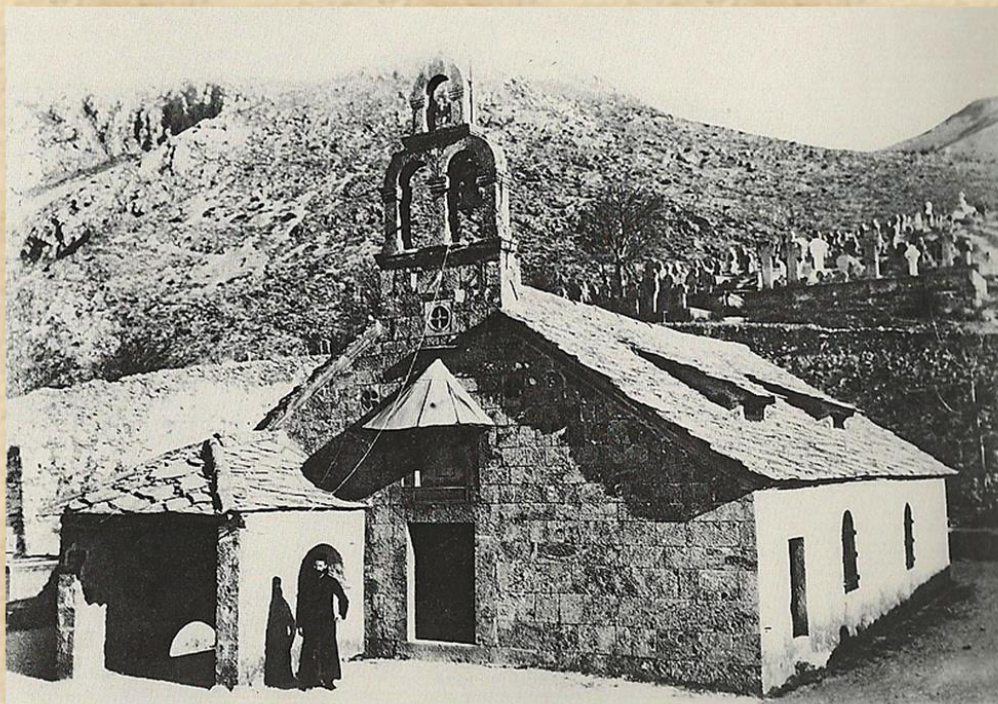
Prođosmo i red dućana i popesmo se na uzvišenje na kome leži „mostarski grad", okružen povisokim bedemom sa pašinim "dvorcem" unutra. Po nečistim drvenim stepenicama, kroz špalir dronjave posluge, provedoše nas kroz prljavo predsoblje, podigoše tešku suknenu zavjesu, koja služe kao vrata u otmenijim turskim kućama, i uvedoše u gostinsku sobu, u kojoj su, u čast Evropejaca, postavili dvije fotelje. [...]

[...] Kada smo se vratili iz crkve, morali smo učiniti prvu zvaničnu posjetu paši. Ishak-paša, kao ućtiv domaćin Turčin, smatrao se obaveznim da pokuša (možda i neiskreno) da nas u tome spriječi poručujući da će on prvi doći nama. [...]

[...] Opisacu jednu takvu večeru, uvjeren da će i čitaocu biti zlo. A kako li je tek bilo nama, koji smo izdržali četiri večere! Tek što je mujezin proučio akšam (dio večeri poslije zalaska sunca), pozvaše nas paši. On nas pozdravi i meni ustupi svoje mjesto (to je izraz uglađenosti kod Turaka). Trpeza je bila sjajno spremljena: srebro i bogat servis, nasred stola vaza sa cvijećem, evropski svijećnjak. Oprasmo ruke i paši donesoše nargile, a svakome od nas

dugačak čibuk sa privlačnim ćilibarom mliječne bjeline. Sluga servira malu bocu sa mastikom (veoma jakom mirisnom rakijom). Mi se zahvalismo. Tada paša uze istu takvu bocu, koja je bila pored njega, i umoli nas zamršenim frazama da ga ne prisiljavamo da pije sam. Bili smo pobijeđeni. Nalivaju nam mastiku i mi otpijamo nekoliko kapi. Tada paša naliva sebi čašicu, uzima je u jednu, a čašu vode u drugu ruku i počinje govoriti o svome prijateljstvu i ljubavi prema nama. Potom ispija i rakiju i vodu, zamezeti ukiseljeno povrće ili komad mladog sira s jednog od tanjira, kojih je bilo mnogo pred svakim od nas za trpezom. Sada stade žestoko vući svoju nargilu. Njegovi gosti Turci (svaki put je kod njega večeralo po nekoliko povjerljivih ljudi ili odgovornijih činovnika) slijede njegov primjer: piju, mezete i puštaju oblake dima. Posluga mijenja čibuke. Zameće se i razgovor.

Hvala bogu! Paša je ispio do dna bocu, navršio je određenu mjeru, od koje nikad ne odstupa. Posuđe i lule se sklanjaju i, ako je večera počela, recimo, u 8 sati uveče, čorba se servira tek oko 10 časova. Apetit nam je, poslije pretrpljenih muka, pojačan i jedemo sa slašću zalijevajući jelo gustim, prilično oporim hercegovačkim vinom, naročito serviranim za inovjerce. Paša i ostali Turci ne piju uz jelo ništa sem vode. Poslije čorbe interval: opet se donosi nargila i dodaju lule, razgovor oživljuje, ali paša nije više sentimentaln. Sada je raspoložen za šalu i tu je često nepristojan i prelazi granice u izrazu. Pošto sam ranije opisao tursku trpezu, to sada neću nabrajati jela. Naglašavam samo jedno: kod Ishak-paše, koji ima odličnog kuvara, serviralo se za večeru oko 15 jela. Između jela pušio se duvan, po čemu možete ocijeniti koliko je ovo djelovalo na ukus i koliko je trajala gozba. Prije pola noći ona se nikad nije mogla završiti. Poslije večere paša se pope na divan i tu se ponovo predade razmišljanju i pušenju, a mi, posjedivši još 5 minuta, ustasmo i pođosmo na spavanje.

Siromašniji svijet na zapadnoj strani, 1861. g.

Još jedna knjiga vrlo temeljito opisuje naše krajeve i događaje. Knjigu pod nazivom "Hercegovina or Omer Pacha and the Christian Rebels" (Hercegovina ili Omer paša i kršćanski pobunjenici) je 1862. g. znalački napisao Englez George Arbuthnot, a počinje najprije izvješćem o autorovu putovanju Dalmacijom. Nakon toga putopisac opisuje događaje s puta po Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji te opisima krajolika, gospodarskih, političkih i inih prilika kako među Turcima tako i među kršćanima Herceg-Bosne. Septembra 1861. godine Džordž Arbatnot boravi nekoliko dana u Mostaru, očekujući da se pridruži Omer-paši Latasu i turskoj vojsci koja se sprema da uguši pobunu u Hercegovini.

[...] Čekajući odlazak generalisimusa (Omer paše Latasa) u središte operacija, kuda me je ljubazno pozvao da ga pratim, zabavljao sam se lutajući krivudavim uličicama Mostara, izučavajući razne vrste tursko-evropskog stanovništva. Moji utisci o tom gradu, moram reći, nisu bili povoljni, mada je, što se čistoće tiče, bolji od mnogih.

Grad leži na obje strane Neretve, u kanjonu koji se otvara u dvije nevelike ravnice na sjevernom i južnom kraju. Njegov istočni i veći dio izgrađen je na jednoj strmini, i u njemu je čaršija, vladine kancelarije i kuće trgovaca i bogatijih stanovnika. U zapadnom dijelu stanuje siromašniji svijet, uglavnom katolici, i bavi se zemljoradnjom. Bašte, koje snabdijevaju grad povrćem, s ove su strane i zemlja je plodnija, mada je močvarna i izaziva groznicu. Na istočnoj strani zemlja je zdrava, pje- skovita i suha. Kuće su obično male i neudobne, nemarno sagrađene i pokrivene kamenom pločom. Kao u Indiji, uvijek su okružene ograđenim prostorom — jer to se ne može nazvati vrtom — što daje gradu nepravilan i razvučen izgled.

Dućani su maleni i slabo snabdjeveni, a ulice uske i krivudave, osim dvije glavne, koje su prilično široke i idu paralelno u pravcu sjever — jug. Imaju izdignute staze za pješake, grubo urađene i pune stoke, kao što se i može očekivati na slikovitom Istoku. U gradu ima čak trideset džamija i njihove munare daju mu lijep i slikovit izgled; džamije su, međutim, kao građevine nesavršene i nezgrapne u arhitektonskim detaljima. Muslimani imaju školu u gradu gdje se uči turski i slavenski. Djevojčicama je, međutim, uskraćena ova pogodnost; i zaista, u čitavoj pokrajini ne postoji nikakva ustanova za njihovu obuku ili obrazovanje. rezultat toga je da je, ako je moguće, ženski dio stanovništva više degradiran nego muški. Vjerskom i svjetovnom obrazovanju kršćana se posvećuje isto tako malo pažnje kao i obrazovanju muslimana. Tako je jedina bogomolja koju Grci (misli na pravoslavce op. a.) imaju mala crkvice na periferiji; uz nju se nalazi škola za dječake, a pohađa je oko dvije stotine djece. Od Omer-pašinog dolaska ove godine, zvona su postavljena na ovu crkvicu. Praznovjerje koje vlada među Turcima, da zvona rastjeruju dobre duhove iz čovjekovog boravišta, čini ovaj ustupak tim značajnijim, a i to je još jedan dokaz da današnji muslimani nisu toliko netrpeljivi kao što se pretpostavlja. I zaista, nema nikakvih ograničenja za vjerske obrede ili javne procesije bilo koje vrste, Što se tiče crkvenih zvona, dodao bih da se njihova upotreba uvijek smatrala priznavanjem kršćanstva kao

punopravne vjere u tom mjestu. U nekim gradovima, gdje kršćani preovladavaju, taj ustupak je učinjen mnogo prije nego u Mostaru.

Katolici nemaju svoje crkve u Mostaru. Služba božja obavlja se u austrijskom konzulatu, a i u samostanu, oko dvije milje dalje, gdje živi mostarski biskup. Ova okolnost dovela je do koncentracije katoličke zajednice u tom dijelu grada. Postoji katolička škola za dječake odmah pored samostana; učenika je malo, a i škola se vodi nemarno.

Kako je britanski konzulat bio zatvoren zbog odsustva vicekonzula, gospodina Zoraba, koji je privremeno vršio dužnost konzula u Sarajevu, smjestio sam se u hanu koji gleda na rijeku. Položaj je lijep, a zgrada tek preuređena, ali to je nije lišilo izvjesne vrste gamadi koja pomalo otežava mir pridošlice, na što on uskoro postane ravnodušan. Silazeći niz stepenice i prolazeći kroz štalu, koja se, kao i obično, nalazi ispod soba, mora se skrenuti desno. Nakon pentranja nekim napola srušenim stepenicama stiže se na glavnu ulicu koja ide oko jednu milju kroz centar grada: ta ulica ispresijecana je kapijama na lûk, raspoređenim cijelom dužinom ulice. Turski stražari stajali su lijeno oslonjeni na prvu od ovih kapija ili su pak sjedili na kamenu sa strane. Prolazeći ovuda stižemo do druge kapije, gdje mirnog putnika, koji ne zna šta je skrivio, ljutito dočekuju. Ubrzo saznaje šta se od njega traži: da baci i ugasi cigaretu, jer se stara kula na lijevoj strani koristi kao barutana. Oko nje se nalazi nešto kao place d'armes. Omer-paša je naredio da se sruše okolne kuće, no to je učinjeno tek pošto se uvidjela nužnost takvog postupka, tj. nakon požara koji je prije kratkog vremena izbio u blizini. Tom prilikom su stanovnici srušili nekoliko kuća i pomislili da je vatra ugašena. No digao se vjetar i vatra se opet razbuktala, krećući se u pravcu barutane. Na to je cijelo stanovništvo pobjeglo iz grada, a zatvorenici, koji su bili smješteni u blizini, razbježali su se u općoj zbrci. [...]

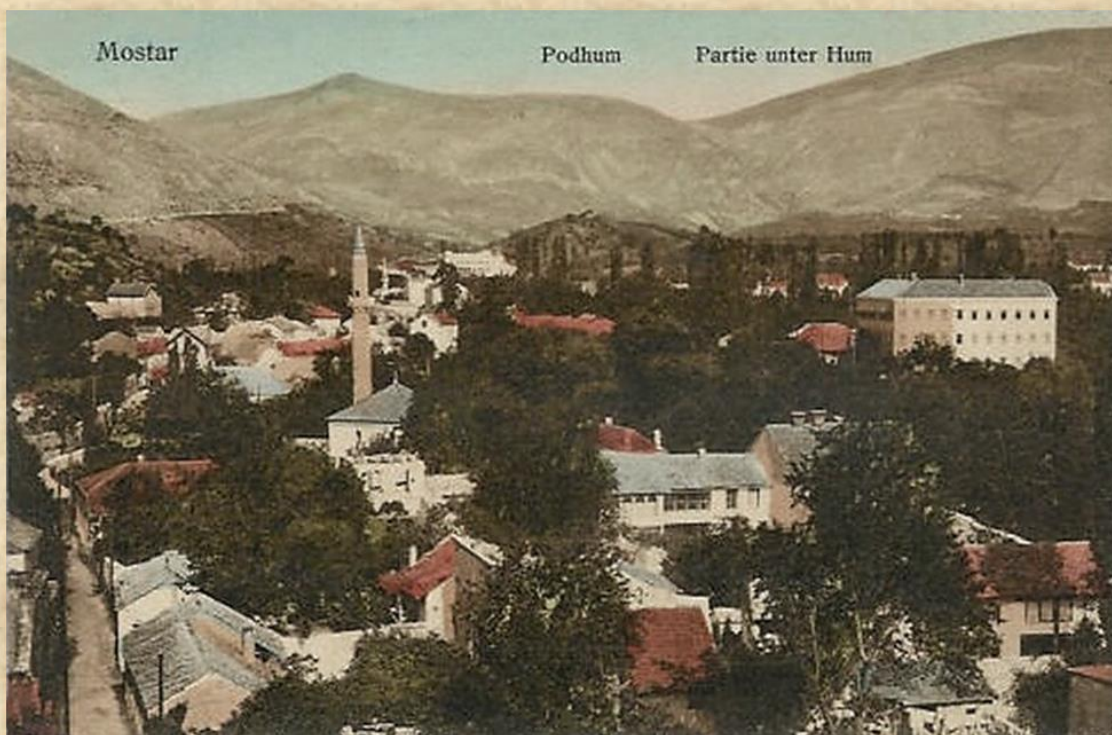
[...] Nastavljajući naše tumačenje prolazimo kroz još jednu kapiju i stižemo do jednog brežuljka neprijatnog izgleda. Nismo se morali dugo penjati, kad smo se približili kapiji sa dva stražara, živahnija od ostalih koje smo viđali. Oficiri su prolazili tamo-amo, važni i užurbani, kakvi su Turci uvijek kad se otresu svoje uobičajene apatije. U kratkim dolamicama à la Française, s neizbježnim fesom na glavi, oni predstavljaju neobičnu kombinaciju istočnog i zapadnog tipa vojnika.

Kuća u unutrašnjosti dvorišta je palata, u kojoj obično živi mutesarif, ali je dodijeljena Omer-paši, Serdar Ekremu i valiji Rumelije, ili generalnom guverneru Evropske Turske, dok boravi u ovim krajevima. U blizini te palate vide se koplja za zastave pruskog i austrijskog konzulata, dok je jarbol za britansku zastavu tu u blizini, iza sahat kule po kojoj se Mostar izdvaja od većine turskih gradova. Vratimo se sad na glavnu ulicu, koja se jednolično nastavlja još nešto manje od pola milje. Ako ste obdareni s dovoljno strpljenja da nastavite šetnju do kraja grada, naići ćete na gradsko groblje. Prema istoku grad okružuju visoka brda. dok mala rijeka Neretva krivuda sa sjevera.

Tokom mog boravka u Mostaru grad je oživio zahvaljujući rođendanu cara Aleksandra ili "carskom danu", kako ga ovdje nazivaju. Proslavljajući ovaj svečani događaj, ruski konzul je priredio prijem; svako ko je mogao pronaći pristojnu odjeću bio je primljen. Nakon što je obavljena ceremonija blagosiljanja ruske zastave koju je obavio grčki vladika, mali broj odabranih sjeo je za neku vrstu doručka, koji je svjedočio o gostoprimstvu predstavnika njegovog carskog veličanstva. Tu sam bio s Omer-pašom, koji je sa sobom poveo i malu

pratnju. Ovo je bila jedina prilika u kojoj sam vidio nešto što je ličilo na razmetanje kod ovog turskog generala. Njegova zlatom izvezena uniforma ličila je na uniformu maršala u Francuskoj; grudi su mu doslovno bile prekrivene odlikovanjima, usred kojih je stajao Veliki križ od Bata. Nosio je i prekrasnu, draguljima optočenu sablju, poklon pokojnog sultana Abdul Medžida.

Omer-paša, međutim, nije dugo ostao. Po izlasku, nisam mogao a da ne usporedim ovu svečanost sa znacima ratnih priprema na koje smo nailazili na svakom koraku vani, a koje su u velikoj mjeri bile plod ruske carske politike. Kolone konjića natovarenih stočnom hranom i opskrbom za vojsku na granici neprestano su prolazile, a ulice su imale neuobičajeno veseo i šarolik izgled. Omer-paša je svo vrijeme bio neumoran. Odredi dobrovoljaca su svakodnevno stizali, a neke od njih su odmah slali na ratno poprište. Ostali su zadržavani u Mostaru; ali bilo da su odlazili ili ostajali, on ih je podjednako pomno pregledao i bio je uvijek dočekivan s uočljivim oduševljenjem. Ne smijem izostaviti da spomenem da je među ovim pojačanjima bila grupa od 1 000 kršćana, koji, međutim, nikada nisu bili poslani na granicu. Bili su to naočiti momci, svi naoružani puškama domaće proizvodnje. Ovo precizno oružje uglavnom je pravljeno u Bosni, gdje postoje dvije ili tri radionice za njihovu izradu. Tako su prolazili dani; pošto sam se snabdio konjima i nekim stvarima koje su mi se činile neophodne za pohod, bio sam oduševljen kad sam od generalisimusa primio poruku, 13. septembra naveče, u kojoj je izražavao svoju namjeru da krene iz Mostara u 8 sati a la Franca, sljedećeg jutra.

Hanovi nezamislivo bijedni i prljavi, 1875. g.

William James Stillman (1828. – 1901.) je bio poznati američki novinar, diplomat, historičar, ali i fotograf. Jedno vrijeme je bio američki ambasador u Rimu, a kasnije na Kreti. Krajem ljeta 1875., u jeku hercegovačkog ustanka, putuje u naše krajeve, prvenstveno kako bi otkrio uzroke i razvoj ustanka te opisao djelovanje ustanika. Tom je prilikom turističko putovanje palo u drugi plan, pa je vrlo malo potencirao opise gradova i prirodnih ljepota. To neminovno utječe ne dojam koji je stekao o Mostaru. Naime u svojoj knjizi *"Herzegovina and the late uprising"* (Hercegovina i prošli ustanak), Mostar samo ukratko opisuje, a doimao ga se kao trošna, prljava i zanemarena kasaba.

[...] Spustivši se niz dugu padinu u dolinu u čijem se gornjem kraju, u klancu kroz koji protječe Neretva, nalazi Mostar, stižemo u plodnu ravnicu – jer se čitav krajolik u potpunosti mijenja – u kojoj rat nije ostavio traga i u kojoj se ponovo javljaju vinogradi i maslinjaci. Okružena sa svih strana planinama, sivim i golim kao i u drugim dijelovima pokrajine, sa riječicama oivičenim drvećem i veličanstvenim obrisima planina što se gube u daljini i spuštaju ka kotlini, u kojoj leži grad sa svojim tankim i bijelim munarama, ravnica je izgledala kao kakva talijanska oaza u stjenovitoj i sivoj pustoši. Ne sjećam se da sam ikad vidio tako savršeno slikovit grad kao što je Mostar. Planine se zatvaraju oko njega, a brza Neretva, na čije obje strane leži grad, pjenuša se u svom tijesnom koritu. Ravnica se pruža i uzvodno i nizvodno od tjesnaca i okružena je brdima; gornji dio te ravnice, koji smo vidjeli tek kad smo ušli u grad i popeli se na uzvisinu na kojoj leži, bujniji je, plodniji i slikovitiji od donjeg, kroz koji smo prošli. Brojne džamije doprinose ljepoti prirodnog ambijenta, a nad rijekom stoji visok most s jednim lukom koji potječe još od prije turskog vremena. Kule i kapije, mušepci i bazari, prljave i uske ulice pune vojnika i oficira, tovarnih konja i bašibozuka, fesova i turbana – Mostar je, zapravo, sve ono što je i svaki drugi turski grad, ali je bijedan i oronuo iznutra, dok je lijep i slikovit izvana. Kuće su sve neugledne i malene, bazari su puni tričave i jeftine robe, i nemoguće je ne razočarati se velikim kontrastom između spoljnog i unutrašnjeg izgleda grada.

Hanovi su nezamislivo bijedni i prljavi. Mogli smo naći smještaj tek u prizemlju glavnog hana u mjestu, u sobi koja obično služi štalskim momcima. Na podu su se nalazile slamarice koje su posebno radi nas i naše udobnosti prekrili jednim starim i prljavim ćilimom. Sjećajući se svog boravka u ustaničkom logoru, ponio sam sa sobom dosta praška protiv insekata, što je bila dobra mjera predostrožnosti jer i prije nego što sam legao, bio sam u gorem stanju nego kod Ljubibratića.

Pred moj odlazak iz Dubrovnika, jedan me je čovjek, koji je tek stigao iz Mostara, obavijestio da je tamo narod veoma razdražen. Ta vijest, za razliku od većine, nije bila preretjerana. Svuda su se sretala namrgođena lica, na kojima se često naslućivala neizgovorena kletva, namijenjena novim kaurima koji su se probijali kroz gomilu do konzulovog stana. Našli smo engleskog konzula g. Holmesa i sinjor Duranda u prostorijama "Casine", neke vrste hotela, prljavijeg, ako je to uopće moguće, od hana, ali s nekom europskom formalnošću i ružnoćom koja se ne da usporediti sa slikovitom prljavštinom hana.

Hotel Casino i buhe, 1875. g.

Sir Arthur John Evans (1851. – 1941), je bio britanski arheolog, koji je svjetsku slavu stekao sudjelovanjem u iskopavanju palače Knosos na otoku Kreti, te na osnovu toga razvio teoriju o Minojskoj civilizaciji. Međutim, za nas je veoma značajan jer je s bratom 1875. g. došao u Bosnu i Hercegovinu, upravo za vrijeme ustanka koji se događao, kako bi izvidio trenutačnu političku situaciju. Već tada je bio visokocijenjeni stručnjak za Balkan o kojem se nije baš puno znalo. Bio je to njegov treći posjet u kojem je uveliko približio Bosnu i Hercegovinu Europljanima. Dva mjeseca je proveo u njoj (avgust i septembar), a svoje doživljaje, kao i njenu istoriju, prirodne ljepote, narod i običaje, zapisao u knjigu: *"Through Bosnia and Herzegovina on foot during the Insurrection, August and September 1875"* (Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke za vrijeme ustanka, avgusta i septembra 1875.). Premda je u Bosnu ušao preko Bosanskog Broda s velikim strahom i rezervom prema svemu na što je na početku naišao, iz nje je izašao obogaćen za jedno životno iskustvo i pun ljubavi prema toj tako čudnoj zemlji. Mostar je na njega ostavio izuzetno lijep dojam i posvetio mu je popriličan prostor u knjizi.

[...] Već se pojavljuju ispred nas uzdignuti mostarski minareti. Grad leži na Neretvi, na mjestu na kojem sa svih strana planine izbijaju iznad rijeke. Ova se dolina ponovo širi k jugu, tako da značaj Mostara leži u tome što je ključ saobraćajnih veza između gornje i donje doline rijeke Neretve. Gledamo s visina, iz perspektive insekata, na ovaj grad na uzanom ulegnuću — osinom pasu — između grudi i stomaka riječnoga sliva. Približujemo se glavnoj gostionici, sasvim istaknutoj kamenitoj građevini, ponosnoj na naziv "Casino", a i njen vlasnik, talijanski Dalmatinac, zadovoljan je jer smatra da se pridržava evropskih načela. U našoj sobi se ovdje nalaze pravi kreveti, koje smo vidjeli kad smo napuštali austrougarsku granicu i kao ukras slika *"Imperatore e Re"* (car i kralj). Ovdje nas je posjetio naš konzul Holmes. On stanuje pod istim krovom. Prilikom našeg dolaska nije bio ovdje. Olakšavao je diplomatsku dosadu prijatnim zanimanjem na obalama Neretve, koja je puna lijepe pastrmke. [...]

[...] Mostar je kao grad ostavio na nas prijatniji utisak od ma kojeg bosanskog grada. Kuće nisu izgrađene od običnog drveta i blata, već su sve podignute od kamena. I ovdje, kao i u Tešnju, vidjeli smo tornjeve — campanile. I nad grobovima muslimanskih svetaca vide se mnoga visoka i živopisna kubeta. Grad krasi četrdeset džamija, a mnoge svojim kubetima i prozorskim pločama čudno izražavaju rimski i bizantski uticaj; ne uzimajući u obzir vrhove, minareti izgledaju kao nedovršeni korintski stubovi i svojom elegancijom više su nas iznenadili nego oni u Sarajevu. Čak je i pravoslavna crkva rađena sa boljim ukusom. Mostarske ulice neprekidno ostavljaju na nas utisak da smo došli do granice rimske civilizacije. [...] Porim je ime planine ispod čijih ogoljelih vrleti sada prolazimo i na slavenskom jeziku znači: na Rimu, ili iznad Rima i, vjerovatno, ukazuje na to da je ovaj dio doline Neretve ostao rimski u doba kada je unutrašnja planinska divljina prešla u ruke slavenskih barbara. Mostar zaista duguje svoje ime. a, vjerovatno, i sam svoj postanak rimskom poduhvatu. [...]

[...] Ali, najinteresantniji spomenik rane civilizacije ovoga grada jeste veličanstveni most preko Neretve, a njemu čak i današnji Mostar mnogo duguje za svoj značaj i ljepotu. Sastavljen

je iz jednostavnog svoda, koji je dug 95 stopa i 3 inča, a iznad rijeke se diže 70 stopa, i to kad je vodostaj nizak. Prema tradiciji ovo je djelo cara Trajana, čiji su građevinski uspjesi u istočnoj Evropi izvršili jak uticaj na južnoslavensku maštu. Drugi pripisuju podizanje mosta Hadrijanu, a Turci, ne želeći da ostave značaj takvog graditeljskog remek-djela đaurskim imperatorima, sve su prisvojili za svoga sultana Sulejmana Veličanstvenog. Ovaj i drugi turski upravljači vjerovatno su popravili i izmijenili građevinu toliko da Gardner Wilkinson izjavljuje da ni jedna originalna oznaka rimskoga rada nije ostala na spoljašnjoj površini, ali, ipak, on nije ništa manje ubijeđen da je most rimskog porijekla. Očevici će se složiti s Gardnerom da, uz tradiciju, veličina rada i oblik svoda potvrđuju rimsko porijeklo. Na kapijama s obje strane mosta nalaze se tornjevi i tu smo otkrili ponešto rimsko, a, takođe, i dolje na riječnoj obali pored mosta, kod nekih drevnih svodova i građevina. Ispod visokog svoda smaragdna Neretva zadimljena i pomamna žuri između ogromnog kamenja kojim je zasuto njeno korito, praveći mnoštvo zapjenušanih virova i kao da je još, poslije osamnaest stoljeća, uznemirena jarmom koji joj je nametnuo gospodar svijeta. Vrletne obale obrazuju naslagane i ispletene stijene, a kite ih biljke puzavice i divlja vinova loza. Iznad njih dižu se arkade turskih trgovinskih radnji romantične istočnjačke robe. Dalje, postupno, nižu se vrhovi, tornjevi i zidine čudnih starih utvrđenja, dva vitka minareta, a još dalje, daleko pozadi, u svijetu južnoga sunca, ocrtavaju se ogoljele planine i ispod njih srednjovjekovne konture grada. Čitav prizor predstavlja slikovitu kombinaciju jednakih tonova i oblika, kakve još nisam vidio ni u jednom drugom gradu. [...]

[...] Ali-paša, raniji Ali-aga od Stoca, mjesta njegovog nasljednog dvorca i posjeda, izdanak je poturčenog hercegovačkog plemstva. Prilikom pobune bosanskih reakcionarnih muslimanskih velikaša bio je u mogućnosti da pomogne sultanu, i to odlučnim i brzim naoružanjem potčinjene raje. On je, izgleda, bio čovjek iznad prosječnosti i, naročito, prožet turskim darom za obmanu. Dok su mu kršćani bili potrebni, nije štedio obećanja i kleo se raji "zlatnim krstom" da će sve namete ukinuti, sem stotinu para na ime godišnjeg harača. Ali, pošto je zajseo u vezirovom dvoru u Mostaru, povećao je harač, nasilno nametnuo desetinu i, uz još teži pritisak, udvostručio druge namete. Sada je, jedino, bio zabrinut kako da smiri muslimane svoga pašaluka, te je dozvolio svojim agentima da postupaju sa rajom sa još većom grubošću nego ikad ranije. Pod izgovorom da hvata kršćanske podanike, izbjeglice koje bi se usudile da dođu iz Crne Gore i posjete svoje kuće u Hercegovini, on bi slao odjeljenja fanatičnih oficira, a ovi bi opkolili kršćanska sela, zlostavljali i ubijali koga bi htjeli, a sve pod izgovorom da su to uskoci, kako su inače izbjeglice nazivane, ili njihovi jataci. [...]

[...] Najposlije, Ali-paša je pao u nemilost kod Porte. Njegove veze i spletkes muslimanskim velikašima Bosne, prilikom njihove posljednje pobune protiv sultana 1850., dovele su na njegovu glavu osvetu drugog osvajača Bosne — Omer-paše Latasa. Propast našeg tiranina, slična svim događajima njegove tiranije, bila je potpuno istočnjačka i, kao završni čin drame, odigrala se, s pjesničkom podudarnošću, baš na mostu u Mostaru. Još jednom dozvoljavam sebi da se obratim za pomoć našem hercegovačkom istoričaru:

"Stari, sakati Ali-paša bio je primoran da skače s noge na nogu, sa štakom u ruci, sve do mosta na rijeci Neretvi i tamo su ga, poruge radi, posadili na mršavo i šugavo kljuse, njega koji je toliko mnogo godina samovoljno upravljao Hercegovinom i počinio toliko mnogo zlih djela. U svom poniženju Ali-paša je bio pretjerano osjetljiv i stvarno je počeo da grdi Omer-pašu i između ostalog, rekao je: 'Zašto me mučiš ovako? Ti si Vlah i vlaški sin! Od koga si dobio ovlašćenje da me mučiš ovako? Tačno je da sam podigao oružje protiv samoga sultana, ali ti

nemaš prava da postupaš sa mnom kao sa zarobljenikom, i to naročito ti, koji si tri puta bio seraskir. Stoga, prljavo Vlašče, pošalji me mome padišahu da mi sudi i ne muči me više pod moje stare dane!’ Kad je čuo ovo, Omer-paša se prepao da bi mu ove greške mogle škoditi u Stambolu, gde je Ali-paša imao mnogo prijatelja na najvišem mjestu, kuda je, obično, slao mnogo novaca iz Hercegovine. Tako je Omer-paša razmislio o ovim stvarima i najposlije je shvatio da će biti bolje ako Ali-paša ne bude duže na ovom svijetu. I. pazite, noću, oko dva sata, čuo se pucanj i stigle su vijesti Omer-paši da se slučajno omakla puška i da je tane prošlo kroz Ali-pašinu glavu. Tako je umro Ali-paša Rizvanbegović na dan 28. marta 1851”. [...]

[...] Mostar ima oko osamnaest hiljada stanovnika. Značajan je to grad u ovom kraju. Dugo je bio glavnim trgovačkim skladištem Hercegovine i davno je poznat po proizvodnji mačeva kao što su oni iz Damaska. Roba je i ovde mnogo slična sarajevskoj, te nemam šta naročito da pribilježim o mostarskim ulicama, sem što se jedan stari Turčin — čije principe poštujem — kleo bradom prorokovom da nikad neće prodati ni najbeznačajniji nož iz svoga dućana nikakvom kaurskom psu. Neću da se raspitujem o pogledima jedne mostarske djevojke koja je vješto spustila svoj veo prilikom našeg prolaska pored njene kapije, pošto nas je blagonaklono obdarila diskretnim i skoro prijatnim pogledom i izrazom. Primjetili smo da se upotreba vela u donjoj dolini Neretve zaista ne zahtijeva tako strogo kao što je to običaj u Bosni, ali je prikrivanje lica jedino odbačeno u Jablanici i njenom susjedstvu. [...]

Obilje voća daje mostarskim ulicama vrlo prijatan izgled. Breskve su malene, ali i evropski kupac će se zadovoljiti, po peni kilogram, sočnim lubenicama i smokvama i delikatnim groždem. Od ovog grožđa se pravi, širom ovih krajeva proslavljeno mostarsko vino.

Grožđe je, zaista, veličanstvenog kvaliteta i opjevala ga je srpska narodna pjesma. Dan polaska bio je užasno vruć. Iznad grada širila se zagušljiva i sparna vrućina, kakvu nismo imali sve od kad smo napustili dolinu Save. Naš konzul kaže da je klima ovdje mnogo toplija nego u Carigradu. Željeli smo, prirodno, da dobijemo konje i da tako olakšamo sebi onaj dan puta do granice. Konje je bilo neobično teško dobiti. Pomenuli smo paši ovu našu teškoću i on je plemenito dao par konja za našu upotrebu. Preporučio je da krenemo danas poslije podne kako bismo iskoristili stražu koja prati grupu Hercegovaca sa karavanom do Metkovića. Uostalom, mjesto se nalazi na našem putu za Dalmaciju. Ova nas je klima stvarno zaplašila i brinuli smo se kako da se što prije otisnemo naprijed. Iskoristili smo prijedlog i oko pet sati poslije podne krenuli s našom konjičkom grupom na najужasnije putovanje u mom životu. [...]

Na vrućini uspijevaju vrlo zgodni primjerci škorpija, 1875. g.

James Creagh, engleski putopisac, rođen 1836. g., bio je u obilasku Bosne i Hercegovine istovremeno kad i sir Arthur John Evans, 1870-ih. Kolima u pratnji kočijaša 1875. g. putuje od Bosanskog Broda do Metkovića novom cestom napravljenom samo deceniju ranije. Bilo je to vrijeme pobune dijela muslimana protiv vlasti iz Stambola. No premda su ih zatekle iste prilike u ovim krajevima, njih dvojica različito donose doživljaj. Dok je Evans veću pozornost usmjerio na političke prilike, Creagh, iako dosta nadmena stila i pun ironije, unosi dosta živosti, dozu humora čak i u najozbiljniji događaj, tako da je izuzetno zanimljivo pratiti njegov putopis "Over the borders of Christendom and Eslamiah" (Na razmeđu kršćanstva i islama) iz 1876. g.

[...] Nedaleko od Mostara zaustavili smo se kraj nekog vrela. Tu su tatari otvorili svoje male torbe, izvukli iz njih goleme svilene turbane i ukrasili njima glave kako bi ulazak u glavni grad učinili zvaničnim i dostojanstvenim. Velika gomila slijedila me je do dvorišta hana. [...] Han, ili hotel, slični na one ustanove koje su na tako zabavan način opisane u Don Kihotu. Sobe su zaposjeli ljudi koji su većinom djelovali istinski plemenito: njihovo ponašanje je u svakom pogledu bilo gospodsko. [...] To su begovi, ili pripadnici stare turske stranke. Oni su uglavnom siromašni, no i potrebe su im male. Njihovi konji, a možda i većina pratilaca, provešće noć u štali. Beg sjedi na sofi načinjenoj od bisaga i prostirke, večera rižu i kiselkast kruh i čvrsto spava kraj svog oružja. Moj susjed je bio darovit čovjek: zabavljao me je unjkavo pjevajući nekoliko pjesama i prateći se na maloj gitari. Putnik se u ovim zemljama navikne na insekte pa ni ja nisam obraćao pažnju na te male životinje koje su, čak prije nego što sam legao na krevet, uspjele da mi se uvuku u cipele. Nijedan Turčin nije kadar da se sam obrije, tek kad sam počeo to da radim sam, oni su pratili svaki moj pokret zabezeknuti od čuđenja, koje uvijek izaziva svaka novina. Sve dotle dok su se držali podalje i nisu me ometali, nisam se bunio. Ali me je znatiželjna gomila naposljetku sasvim okružila, dok je jedan čovjek iz prvih redova proturio glavu između mog lica i malog ogledala. Ugledavši iznenada bubuljicu na nosu, ovaj se toliko nagnuo naprijed kako bi je bolje osmotrio da mi je potpuno zaklonio pogled na ogledalo. Bio sam prisiljen da završim toaletu hodajući po verandi, stalno praćen začuđenom gomilom, koja je očigledno smatrala da se takav vrstan mađioničar može nagovoriti da ponovi tačku. Poslije šolje dobre kafe i neizostavne huke krenuo sam iz hana. [...]

[...] Jedan stari Turčin, koji je (u Mostaru) imao kuću s velikom baščom, pozvao nas je da ga posjetimo; upravo kad smo posluživani raznim osvježanjima na velikom sagu ispod ugodne hladovine razgranatog oraha, jedan poslužitelj je prevrnuo poslužavnik s kafom u krilo gospođe Hrvatice obučene u svilenu haljinu boje jorgovana.

Starac je bio očigledno ojađen ovom nespretnošću i zamolio je gospođu da ode u odaje jedne od njegovih žena, uvjeravajući je kao što se to stalno čini u ovakvim okolnostima, da će se mrlje svakako moći ukloniti. Naš domaćin je inače vrlo bogat i jedan od najuglednijih

velikodostojnika u Hercegovini, a zbog blizine nedavno izgrađene katoličke crkve želi prodati kuću i posjed jer ne želi biti ukaljan sjenom hrama drukčije vjere.

Njegovo domaćinstvo se vodi, uvjeravala me gospođa nakon što se vratila s očišćenom haljinom, na osnovu zasebnih soba. Njegove tri žene inače žive prilično zasebno osim za vrijeme posjeta gostiju, odvojeno se hrane i zabavljaju, bez miješanja jedne s drugom. Plavobradi (kako sam prozvaao svog domaćina) ima svoje sobe u prizemlju gdje prima svoje prijatelje te povremeno skokne na kafu gore kad se zaželi ženskog društva, dijeleći ravnomjerno svoju pozornost na svaku od njih tako da ni jedna nema razloga za nezadovoljstvo.

Najstarija supruga mu je bila izuzetno debela hodajući i dišući s jednakim naporom. Iako je naš mnogo šarmantni lord bio blizu šezdesetima, njegova najmlađa mladenka je, prema mojoj sugovornici, bila "dražesna devetnaestogodišnja djevojka, puna mladenačkog duha i zanosne ljepote".

Usprkos njegovoj netrpeljivost, stari Turčin je bio iznimno učtiv upućujući mi brojna pitanja o Engleskoj i muslimanskim podanicima Njenog Veličanstva, a kada smo bili na odlasku, izrazio je zadovoljstvo zbog našeg posjeta i srdačno se rukovao sa svima nama. Poneki muhamedanci se smatraju uprljanim ako dodirnu kršćanina. Tako je i naš Paša, bivši glavni guverner Hercegovine, a kojega smo nedavno posjetili, uvijek uza se imao par rukavica koje je hitro navlačio prilikom prijema nekog konzula, plašeći se da ne oskrnavi svoje ruke dodirujući bezbožnika. Ovakve predrasude su učestalije u turskim azijskim pokrajinama nego u evropskim. Tako sam zamijetio da i u Bosni i u Hercegovini, usprkos međusobnim netrpeljivostima, kršćani i muslimani piju bez ustručavanja iz iste čaše i puše isti čibuk. [...]

[...] Bijele kuće ravnih krovova, krivudave ulice i prašina daju Mostaru izgled kakvog sirijskog grada. Doslovan prevod riječi "Mostar" je grad s mostom, i on se tako zove po jednom starom rimskom mostu čiji jedini luk ovdje premošćuje Neretvu na visini od pedeset stopa. Dvije kule, koje tako često pominju rimski historičari, još stoje kraj mosta, i mada je slikoviti trošni i uski luk djelo turskih graditelja, nema sumnje ko je izgradio njegove masivne temelje. Grad je smješten na obje strane duboke jaruge kroz koju protječe rijeka. Bršljanom obrasle pećine, mahovinom pokriveno stijenje i oronule utvrde miješaju se u neredu među visokim kamenim zidovima koji okružuju kuće, što daje Mostaru izgled gomile malih tvrđava.

Nije neobično vidjeti vrt koji se nalazi na suprotnoj strani ulice u odnosu na kuću kojoj pripada, i budući da su i kuća i vrt opkoljeni vrlo visokim kamenim zidovima, uska ulica djeluje vrlo sumorno. Mnoge od ovih građevina su u ruševinama i kakav učeni ljubitelj starina bio bi zbunjen izmjenama i premještanjem drevnog materijala. Grad su zauzeli Venecijanci prije otprilike dvjesto godina, no okrugla kula stražara na padini golog brijega iznad grada predstavlja jedini ostatak i italijanske gradnje. Onaj dio grada koji se nalazi na desnoj obali rijeke potpuno se razlikuje od starog dijela na suprotnoj strani. Kada se pređe most, slikovite staze vode do malog udubljenja u brdu, gdje se nekoliko pjenušavih vodopada stropoštava između starih lukova, bršljanom pokrivenih zidova, vrtova, mlinova, kuća i stijena koje izgledaju kao da su tu samo radi ukrasa.

Dugo smo sjedili tu i uživali u svježini hladovine. Kad sam izrazio svoje čuđenje što neki od bogatih stanovnika grada nemaju kuće u tako lijepoj okolini, s vodopadima i voćnjacima,

rekli su mi da povremene bujice plave zdanja kojima sam se toliko divio i da se ništa ne može oduprijeti ovim nepogodama. Za vrućih dana stanovnici grada dolaze ovdje da se rashlade pod velikim granama, uživajući u divnom mirisu voćaka i hladovini koju pruža voda iz vodopada, čiji se žubor miješa s pjevom ptica, muzikom gitara i monotonom harmonijom turskih pjesama. Ovo sjenovito utočište suviše je maleno da bi se moglo nazvati dolinom i može se jedino usporediti sa špiljom ili amfiteatrom. Razlika u temperaturi između nje i vrućih i prašnjavih ulica, koje su tako blizu, ogromna je.

Hercegovačka dobrovoljačka konjica i rezerva bile su na obuci kad sam boravio u Mostaru i obje su se sastojale od lijepih mladih Muslimana vojničkog držanja, čiji je prolazak ulicama, praćen bučnom muzikom, naveo sve djevojke da provire kroz prozore i preko baštenskih zidova. Dvanaestak mladih Turkinja, ne sluteći da se nalazim na malom prozoru što gleda na njihovu kuću, istrčalo je da proviri na vojnike kroz rupe na ogradi. Bile su visoke i lijepo građene, no njihova lica su bila premazana crvenom bojom, i žena koja ih je sve dobro poznavala uvjeravala me je da su duge pletenice koje su im se spuštale niz leđa lažne. [...]

[...] Također smo upriličili posjet Višoj djevojačkoj školi koju vode rimokatoličke sestre iz Zagreba. Međutim, mada smještaj, ishrana i školovanje koštaju samo 14 šilinga mjesečno, nema više od tridesetak učenica. Direktorica mi je objasnila da se ne pravi nikakva razlika u vjerama, nego da u školu primaju sasvim slobodno djevojke kako muslimanske tako i pravoslavne vjeroispovijesti. Ručni radovi i vezovi koje rade ove djevojke su izuzetno lijepi. Veliku većinu djevojaka, izuzev par njih koje su već punoljetne, čine djevojčice.

Vrućina i blještanje golog kamena odlično pogoduju razvoju i rastu sasvim zgodnih škorpija – prilično velike primjerke sam ubijao u krevetu prije spavanja. Rečeno mi je da su otrovne te da njihov ugriz izaziva intenzivnu bol.

Mostar je najvjerovatnije najjeftiniji europski grad. Odlično voće, riba, meso i povrće, mogu se kupiti u velikim količinama za samo nekoliko novčića. Trgovina je, međutim, tako povoljna za kupca zahvaljujući tome što robe ima u obilju, a novca veoma malo. U pet sati ujutro moj prijatelj Perzijanac (vlasnik hana u kojem je Creagh odsjeo) donio mi je šalicu čaja. Od svih gadnih stvari koje sam ikad morao progutati, ta tečnost je imala najmanje sličnosti s mirisnom šoljom čaja koju bi napravila kakva engleska bakica.

”Napravio sam ga specijalno za Vašu ekselenciju”, reče Perzijanac s dubokim uzdahom, ”i moja se jetra pretvara u vodu zato što čaj nema naklonost Vašeg stomaka”.

(Preveo:Tibor Vrančić)

Hercegovačka idila, 1910.

Putopisac Trevor Roy (1869. – 1922.) posjetio je Bosnu i Hercegovinu 1910. godine, zajedno sa svojom suprugom. Dvije godine ranije, kada je objavljena aneksija BiH, zadesili su se na Cetinju. Tada je teritorij istočno od Sarajeva bila terra incognita. Samo dvije godine kasnije odlučili su se za još opsežniju ekskurziju automobilom po našim krajevima. Tako se u njihovoj knjizi objavljenoj 1911. g. "My Balkan tour" (Moje balkansko putovanje) našla zbirka putovanja i dogodovština po Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Crnoj Gori.

"Pola orijentalan, pola italijanski, a u potpunosti hercegovački, slikovit i monumentalan. Svaki kamen odaje rat i borbu. Nijedan grad u svijetu ne izjavljuje tako glasno, kao što to čini ovaj, da duguje sebe, svoje porijeklo, svoju bit postojanja, borbama, ratu, utvrdama i silnoj agresiji," kaže Asboth. U njegovim uskim ulicama laktovima se dodirujete s istim muslimanom, Jevrejom, ciganinom i kršćaninom kao i u Sarajevu, s bezbroj minareta odzvanja mujezin.

Po našem prvom posjetu hotelu u Mostaru i dobrodošlice, neočekivano prijatno smo se iznenadili; umjesto jadnog turskog hana, kojega smo očekivali čitajući o gradu, naišli smo na moderno zdanje, izgrađeno od vlade i kojim je upravljao poduzetan Nijemac.

Naš smještaj je veličinom sličio na kraljevski apartman, osvjetljen brojnim svijećama; sala za ručavanje je bila živahna s uniformama; spojeni stolovi cijelom dužinom sale su bili u potpunosti zauzeti od oficira, od komandanta snaga pa naniže do zadnjeg zastavnika – blještava masa svijetlo plavog i srebra.

Mostar je hercegovačka idila: orijentalni karakter muslimana je pomiješan sa surovim junaštvom Rimljana; hladni Sjever prisilno pomiješan s Jugom. "Iz Mostara potječu moćni heroji od mača i pera, iz Mostara, doma sve umjetnosti i nauke," da citiram riječi Derviš paše. Grad se, u stvari, sastoji od jedne dugačke ulice, jer gola brda priječe kućama da se šire na obje strane, pa su prisiljene na ravnice na oba kraja ulice.

Neretva je premošćena s dva mosta, jedan je od čvrste željezne konstrukcije nedavno podignut za potrebe prometa, a drugi, najveći i najljepši spomenik, ne samo za Mostar već i za cijeli Balkan, je čuveni jednolučni kameni – poznat kao "Rimski most." Postoji nešto božansko u koncepciji ovog mosta – načinjen je samo s jednim lukom od pedesetpet stopa i vrhom na sedamdeset stopa od zelene vode. Gazište je vrlo usko i putnik je zaštićen s dva niska zida. Svaki njegov kraj štite male turske utvrde. Mnoga velika imena su navedena kao graditelji. Popularna slavenska mašta voli pripisati gradnju Trajanu ili Hadrijanu, dok se muslimani, bijesni što se takvoj bogomdanoj inspiraciji i pomišlja pripisati porijeklo jednom kaurinu, pozivaju na sultana Sulejmana Veličanstvenog kao graditelja. Vlasti se sada prepiru oko toga, jer, iako je sasvim jasno da je on rimskog dizajna – materijal je čisto muslimanski. [...]

[...] Hotel ima prelijepu poziciju, stoji na samoj obali zelenoplave vode, ispred njega je mali park; na klupe ispod debelih stabala, čudna mješavina likova se skupljaju o podnevu kako bi uživali u hladovini: tuda prolaze austrijski oficiri na svom putu za hotel, svako malo umoran nosač čučne kraj svog tereta da se odmori na kratko, čak i dostojanstveni musliman uspori za

koju minutu kako bi se sklonio s jarkog sunca. Mostar posjeduje mnoge ljupke džamije, premda ni jedna nije tako lijepa kao velika džamija u Sarajevu, no ono što oduševljava putnike ovdje je što je većina ovdašnjih izrađena od klesana kamena. Najljepša je Karadžbegova džamija, čiji je vitak minaret izrađen od mekanog bijelog kamena, osmerokutna po obliku i vrlo gracioznog dizajna. [...]

[...] Mostarski bazar ni približno nije velik kao sarajevski, no usprkos tomu je istočnjački lijep, a u njemu se mogu kupiti mnoge zanimljive sitnice. Širom Bosne i Hercegovine su vrlo traženi predmeti od crnog drveta ukrašeni umecima od srebra, štapovi za hodanje, kašike, viljuške, vaze itd., kao i predmeti od metala isto tako ukrašeni srebrom – veoma slični onima koji se mogu kupiti u Španjolskoj, gdje je srebro zamijenjeno zlatom.

Nesumnjivo najčudniji predmet u cijelom Mostaru je čudna odjeća koju nosi određeni stalež zamotanih žena. Na prvi pogled neobično zagonetno je prepoznati vrstu objekta koji se vuče ulicom. Prihvatajući objašnjenje da je u ogrtaču muslimanka, (jer nikada joj nećete vidjeti više od nokta na prstu, ili možda samo vrh nosa), vaš sljedeći napor je da analizirate ovu groznu nošnju koja ju krije. Ogroman plavi ili crni ogrtač od teškog serža visi s nje od glave do pete, i upravo gdje pretpostavljate da bi joj moglo biti lice, ukazuje se vrsta ranoviktorijanske

haube, stiješnjene u uspravan rascjep, napravljen od istog tamnog materijala. Kako vas mimoilazi, uočavate da iz svakog uha (toliko blizu koliko se da ocijeniti) vise široki rukavi; manšete su zašivene jedna za drugu i sastavljene na leđima.

Pregledat ćete možda pola tuceta ovih nevjerovatnih likova prije nego što vam pravo riješenje enigme upadne u oči, i čudit ćete se kako to ranije niste uočili. Čudnovato odijelo je u stvari ogroman vojni šinjel, dovoljno velik da odgovara nekom divu, a ima preveliku kragnu. Glava žene podupire šinjel na mjestu gdje bi trebale stajati lopatice kaputa, tako da se zadnja strana vrata odmara na ženinom čelu. Ranoviktorijanska hauba je u stvari velika kragna, izokrenuta i sastavljena, tako da strši naprijed ispred lica, potpuno skrivajući osobu. Time su rukavi oslobođeni i budući su nepotrebni, zašiveni su na leđima kako ne bi smetali pri hodu. Jedino u Mostaru se ova čudna ženska odjeća nosi.

Ostali smo tri dana u Mostaru; upoznali smo grad dobro, ovo je bio, naime, naš treći posjet. Postoji nešto prelijepo, tako nalik snu u ovom veselom malom mjestu, da se nikad ne bih umorio vraćajući mu se povremeno i provodeći nekoliko dana u ovoj slikovitosti. Od svih gradova u Bosni i Hercegovini, Mostar je taj koji ostavio neizbrisiv trag u našim srcima i u našem sjećanju.

(Preveo: Tibor Vrančić)

Most – remek djelo koje posramljuje sve arhitekte svijeta, 1890.

Priznati mađarski pisac, političar, a nadasve poznati putopisac **János de Asbóth**, (1845. – 1911.) pune četiri godine je bio u pratnji ministra financija Benjamina Kállaya, kojemu je na upravljanje bila dodijeljena Bosna i Hercegovina, te je tako proputovao dosta zemalja na Balkanu. Baš na inicijativu Kállaya je počeo zapisivati detalje njihovih putovanja, a sve kako bi bolje upoznali Bosnu i Hercegovinu. U putopisu "An official tour through Bosnia and Herzegovina" (Službeno putovanje Bosnom i Hercegovinom) izdanom 1890. g., navodi spomenike, istoriju i sjećanja iz prošlosti naroda, što spaja sa trenutačnim stanjem zemlje. Nezaobilazni dijelovi su bogatstvo i slikovita priroda zemlje.

[...] Raskošna, južnjačka vegetacija i polja duhana u cvatu prekrivaju cijelu dolinu, no uzaludno pogledom tražimo grad – osim par skladišta municije ne vidimo kuće. Nailazimo na vojne barake i vojnike. Zašto grad nije ovdje izgrađen? Zašto su osnivači grada izbjegli ovu privlačnu poziciju? Sve dok nismo stigli do tačke gdje ravnica prestaje i Podveležje se opasno približava Neretvi, a skoro dodiruje stožasto brdo Hum na suprotnoj obali, i jednom jedinom dugačkom uskom ulicom ušli u Mostar. Zašto ovdje? Iz sljedećeg razloga: jer su Hercegovci oduvijek bili ratnici, čak i dok još nisu bili Hercegovina. I samo nebo zna koje rase su nastanjivale ovu zemlju u predistorijsko doba kada su postavili prvi kamen za ljudsku nastambu. Bili su vojnici, veliki taktičari i stratezi, koji nisu naseljavali ravnice, nego su zauzimali pozicije u uskim klancima, baš kao što su to činili osnivači i stanovnici malenog Vranduka u dolini Bosne, jedino što je ovdje zauzeta daleko važnija pozicija. Naime, svako ko želi putovati od mora dalje unutar zemlje mora proći ovom uskom ulicom, jer bi se u suprotnom morao vucarati po ovim nemogućim stjenovitim vrletima – trgovac natovaren svojim teretom ili okupator sa oružjem u rukama. Nema drugog prolaza ovuda. Ovaj stjenoviti prolaz između Podveležja i Huma, kojim dere Neretva, je jedini prolaz u zemlju iz pravca mora. [...] Sa svojom ogromnom dužinom ovo je jedina ulica između Podveležja i Neretve. Jedan red kuća prati granicu stijena koja se uzdižu iz vode, dok je drugi red naslonjen na obod brda. [...]

[...] Most je remek-djelo koje posramljuje sve arhitekte svijeta. Naredno predanje i danas postoji među mostarskim muhamedancima: graditelj Rade, koji je bio među ovdašnjim robljem, iskupio je svoju slobodu od Turaka putem ovoga mosta. Most se za vrijeme gradnje stalno rušio sve dok šumska vila iz planina nije dala savjet pa je u temelje ugrađen mladi ljubavni par. [...]

[...] Na desnoj obali, malo iznad stijena koja se uzdižu iz riječnog korita su mlinice, kolibe i ruševine oronulih kuća, sve to je zbijeno na uskom prostoru nevjerovatnih, neopisivih, romantičnih oblika i stanja, jedino mogućim na Istoku. Među njima grane šipaka i smokava mašu svojim južnjačkim lišćem, a rječica Radobolja izljeva sebe u Neretvu između kuća odmah tu u podnožju pepeljasto-sivog stošca Huma. Dvadeset jednostavnih kamenih mostića premošćuju ovaj tok. Jedna jedina velika građevina nadvisuje cio ovaj sklop, no, na većoj

udaljenosti od obale. To je katolička crkva, vrlo lijepa i velika građevina, s prostranim dvorištem ispred nje i s grbom s dvoglavim austrougarskim orlom na njoj.

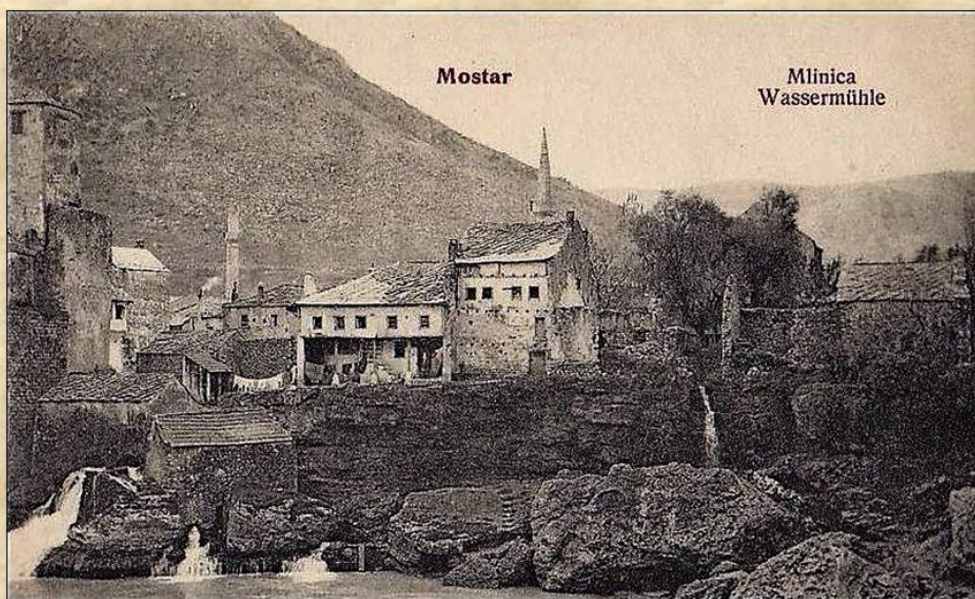
Ako je ovaj dio Mostara siromašniji građevinama, u očima to bogato nadomješta bujna vegetacija, bašte pune cvijeća, vinogradi i voćnjaci – osvježavajući prizor u podnožju golog i pustog brda.

Period kada je Mostar osnovan i koje ime je imao u prošlosti je još zagonetka. Mnogo je onih koji su tražili stari Anbdetrium i Bistuas u ovom gradu, međutim, nedavna istraživanja smještaju ove antičke gradove dalje na zapad. Drugi povezuju njegovo ime sa slavonskom riječi "most", a sam grad s "pons vetus" (stari most latinski). U starim italijanskim dokumentima spominje se kao "Umove id est Mosaro" i kao Mosarum. Umove ima nekakvu vezu sa zemljom Chlum (humskom). [...] Chlum, Hlum i Hum, stoji i ime mostarskog brda. [...]

[...] Ljudi imaju više južnjački izgled, njihove sanjalačke oči, njihova gusta sjajna crna kosa, njihove zaobljene figure i pokreti, sve to pokazuje južnjačko. Muslimanska populacija, i muškarci i žene, po svojim nošnjama se ne razlikuju od onih u Bosni, jedino su lica u žena više sakrivena. Veo koji pokriva čak i oči, ovdje nije načinjen od istog mekanog materijala, nego od čvrstog, često i od baršuna. Međutim, među kršćanima, a posebice među pravoslavnima, nošnja je više nalik na crnogorsku, tako da je sličnost neosporna. Ovdašnje žene su lijepe, imaju vitak i gibak stas, njihove skladno isklesane figure. [...]

[...] Postoji još razlika. U Mostaru smo susreli europsku civilizaciju. Naš domaćin i njegova ljupka žena Talijanka, ugostili su nas europskom udobnošću i sjajem u njihovoj kući na dva kata, tako da nam se činilo da smo nakon brojnih oskudica na našim putovanjima konačno stigli u raj. Ispod naših prozora svirala je vojna kapela. [...]

(Preveo: Tibor Vrančić)

Mostar na blagoslovljenom mjestu, 1891. g.

Boraveći u našem gradu svega sedam mjeseci, **Carlu Peezu** bijaše dovoljno da se u njega trajno zaljubi i da usto napiše remek-djelo o njemu. Jer, brojne su knjige i monografije o Mostaru, ali tako studiozno, s toliko detalja o gradu, nikome ne pođe za rukom opisati ih, pa ni rođenim Mostarcima. Djelo pod nazivom „Mostar und sein Culturkreis – ein Städtebild aus der Hercegovina“ je objavljeno u Lepzigu 1891. g., a prijevod djela pod nazivom „Mostar i njegova kultura – Slika jednog grada u Hercegovini“, je djelo našeg velikog mostarskog graditelja Miroslava Loose-a i to u dva navrata, 1946. i 1951. g. U svojoj je knjizi Peez opisao svaki kutak grada i okolice i to ne na osnovu priča pojedinih ljudi, već obilaskom terena. Malo je i rođenih Mostaraca koji su bili na Humu, na Veležu, na Borcima, na Stjepangradu, a Peez je sve to obišao. S velikom nadarenošću za detalje, na skoro likovni način je oslikao grad, stanovnike, običaje, nošnju... Usto je koristio brojnu literaturu, čak 36 do tada objavljenih knjiga o Mostaru. Mnoge su zanimljivosti (inače malo znane) pobrojane u tom kapitalnom djelu mostarske povijesti. Tako navodi da Mostar leži na istoj geografskoj dužini kao Stockholm ili Brindisi, te da su vodopadi Niagare ili grad Marseille na istoj geografskoj širini kao Mostar.

[...] Općenito se drži da je istočna obala (grada Mostara op. a.) zdravija zato je od bogatijeg svijeta nastanjena. [...] U ovoj četvrti grada se odvija trgovina, nastanjeni su činovnici i oficiri, a u ovom se dijelu odigrao i dobar dio povijesti Mostara.

Ako istočnoj obali spada prošlost i sadašnjost, onda na desnoj strani Neretve leži budućnost grada – veliki prostor za podizanje stambenih zgrada i za razne ustanove.

Predstavlja nam jedan nepoznati Mostar iz onog doba, kojega okružuju „brdske padine s poljima kukuruza i duhana...“ Opisuje Radobolju „kao čili potok“, koji dok se ne ulije u Neretvu, prolazi „ispod dvadeset vanredno slikovitih starih mostića“. Naznačuje Rodoč i Cim kao glavne proizvođače grožđa i duhana. Objelodanjuje podatak da je kod Skakala bio otvoren ugljenokop lignita, koji je kasnije zatvoren i premješten pola sata (hoda) prema sjeveru u Suhidol. Karakterizira Hercegovca kao štedljiva, koji „svaki izdatak, pa i najmanji, brižljivo promisli i pripravi...Pri tome stara čarapa igra tradicionalnu ulogu... Naprotiv, Hercegovac ne poznaje štedljivosti kad se radi o nakitu njegove žene i preuzimlje znatne izdatke na sebe, da joj prsluk da ukasiti teškim zlatnim vezivom ili da joj jednu ogrlicu, jedan Diadem od sto i više zlatnika objesi...Pa i turski muški svijet ne prezire bogato oblačenje“.

[...] Ovdašnji Muhamedanac sam sebe s ohološću nazivlje „pravim Turčinom“, dočim Osmanlije i strani Muhamedanci imaju nadimak „turkuša“ ili „Osmanlija“[...]

[...] Krševite stijene Hercegovine uokviruju na pojedinim mjestima oaze, kojih plodnost sva očekivanja prelazi. Sami Mostar leži na jednom ovakom blagoslovljenom mjestu, ovdje uspjeva odlično vino; lovorika, mirta, šipak i smokva prezimljuju u slobodi. I druge korisne biline dostižu ovdje moćne dimenzije; kod Mostara raste crveni luk zvan arpadžik, koji se izvozi

daleko u Hrvatsku i Dalmaciju. Izgleda, da se želi ovdje udomačiti riža, maslina i naranča; bar su prvi pokušaji zasađivanja dobre uspjehe i proširenje je kulture uspjelo.

U Hercegovini je duhan oko godine 1720. uveden iz Rumelije. Njegova kvaliteta se vrlo cijeni. Najbolje vrste rastu u okolici Trebinja, nadalje oko Ljubuškog, onda u okolici Mostara kod Rodoča, na Broćnu. U Hercegovini igra duhan, prema uspoređenju Asboth-a onu važnu poljoprivrednu ulogu.

Na južnom kraju grada leži Duhanska tvornica, vlasništvo Zemaljskog erara. U velikim je omjerima zasnovana, te se može uzornom označiti. Podignuta je 1880. i stoji od 1885. u parnom pogonu. Ploština tvornice iznosi 10 200 m²; zaposlila je 1888. g. ukupno 318 radnika od tog 99 muških i 219 ženskih. Prvi su sviju vjera, potonji isključivo kršćanke. Radne su prostorije vrlo svijetle i čisto se drže, i lijepi oblici djevojaka, koje sve imaju slikovite nošnje, sa fesom na glavi, pri radu sjede, pružaju neprispodobiv pogled. Nekoje nose kovani novac pa i dukate i stare turske zlatnike na fesu i oko vrata. Svi radni stolovi okićeni su cvijećem, što daje po temelju suprotan izgled radnim dvoranama naših tvorničkih radnica, da čovjek vjeruje, da je ovdje rad zabava. Pri tome izdržavaju djevojke svoje siromašne obitelji svojim, za orientalne prilike, znatnim plaćama. Nema spretnijih i marljivijih radnika i radnica nego li je ovaj mladi naraštaj, od kojih se pri redovitim prilikama toliko prima, koliko ih se javi. Lijepo je vidjeti, kako žurno zavijaju rukama tuljke cigareta. Posao leti pod njihovim prstima i za kratko je vrijeme 1 000 tuljaka puno, a po tome se njihov rad mjeri.

1888. proizvela je tvornica 2 773 metričkih centi duhana za pušenje i ništa manje od 6 127 000 cigareta. Od toga je 4 000 metričkih centi prispjelo za otpremu. Tvornica je izrađivala samo hercegovački duhan, od kojih najbolje vrste uspijevaju kod Trebinja i u Kotaru Ljubuški (kod Šume, Vitine itd.). Koje je dimenzije sadnja duhana poprimila, vidi se iz toga, da je ukupna žetva hercegovačkih kotareva 1888. iznosila 31 000 m. c. Od čega je mostarski Kotar dao 5 000 q.

Most – sličan rješenju matematičkog problema, 1894. g.

Arheolog i antropolog *svjetskog glasa* iz Škotske, koji je izdao veći broj stručnih knjiga, **Robert Munro** (1835 – 1920) je nakon završetka kongresa ovih zvanja u Sarajevu 1894. g. također posjetio naš grad. Mostar je opisao poklanjajući veću pozornost svom profesionalnom usmjerenju, no dotakao se i ostalih stvari. Tek šest godina iza posjeta izdao je knjigu pod nazivom *"Rambles & studies in Bosnia Herzegovina, Dalmatia"* (Skitanja i izučavanja u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji).

Već se spustio mrak kad smo stigli na mostarsku stanicu pa je bilo malo užurbanosti dok se naše društvo i prtljaga nisu smjestili u hotelski omnibus. Po dolasku u hotel našli smo naše sobe već zauzete (zahvaljujući predviđanju M. Hörmanna), tako da smo se žurno našli na verandi restorana gdje je bila servirana večera. Poslije, kada je temperatura postala podnošljivija, pokušali smo se prošetati po gradu uz veličanstvenu mjesečinu. Međutim, ulice su bile isuviše puste da nas izmame podalje, i tako vraćajući se k našem hotelu, pušili smo cigarete i razglabali kako da upoznamo Mostar, i to prvenstveno okolinu, ako nam sunce, koje nemilosrdno sja, to dopusti.

"Pola orijentalan, pola italijanski, a u potpunosti hercegovački, slikovit i monumentalan. Svaki kamen odaje rat i borbu. Nijedan grad u svijetu ne izjavljuje tako glasno, kao što to čini ovaj, da duguje sebe, svoje porijeklo, svoju bit postojanja, borbama, ratu, utvrdama i silnoj agresiji." Ovo su riječi kojima g. Asboth, autor djela *"Official Tour through Bosnia and Herzegovina"*, nedugo nakon okupacije ovih provincija od strane Austrougarske, otvara poglavlje o Mostaru. Ovim jezgrovitim riječima – opisnim, istinitim i iscrpnim – imam za dodati vrlo malo toga. Tokom šetnje jednim dugačkim putom na lijevoj obali Neretve, može se vidjeti, između kuća naslonjenih na stjenovito korito rijeke, ostarjeli ostaci zatvora, kule, bastiona, utvrde – potpuno sivo i prastaro zdanje, baš kao što su i okolna krševita brda. Upravo gdje izbočeni lakat Podveležja počinje odmicati k jugoistoku, raspored kuća postaje sve širi. U ovom gornjem dijelu grada stoji prostrana pravoslavna crkva, prepoznatljiva po svojim tornjevima. Katolička crkva je na drugoj strani rijeke, džamije su, naravno, posvuda po gradu.

Međutim, koga zanima pogledati interijer ovih zdanja, jesu li srednjovjekovne ili su moderne? Vrijeme je ovoga jutra bilo prekratko da bi se trošilo na detalje koji jedva da odjekuju dobro znanim pričama o ratu, razdoru i religijskim progonima po turskim pravilima. Niti se ima šta novoga reći o narodu u Mostaru. Prema osobinama svojstvenim južnjačkom porijeklu, oni su, i uvijek su bili, nagli, ponositi i ratoborni. Njihovi maniri, pa čak i struktura njihovih kuća, odaju italijanski utjecaj. Kao dodatak uobičajenim raznolikostima, i predmeti izloženi na bazaru i otvorenim prodavnicama duž glavne ulice, voće i povrće zauzimaju istaknuta mjesta. Voće, jedva jestivo, smo teško nabavljali u Sarajevu, ali ovdje smo mogli kupiti preko tuce velikih slasnih smokava za deset kreuzera (krajcara), a i grožđe je jednako jeftino.

Znatan dio grada leži na desnoj obali Neretve, neke kuće se protežu daleko niz ulicu sve do izvora Radobolje. [...]

[...] Za turiste koji prolaze, uistinu postoji u Mostaru samo jedan lav vrijedan posjete – takozvani Rimski most, poznat po odvažnosti, eleganciji, svjetlosti i trajanju. Sličan je rješenju matematičkog problema kojega rješavaju pčele pri konstrukciji svoga saća. Ovaj doživljaj je za mene nedoživljen, jer (ovaj most op. a.) u sebi izražava matematički princip kako proizvesti maksimalan rezultat s minimum materijala. Otkad se 1882. g. izgradio novi željezni most, sav težak promet na Starom je zabranjen i samo je pješacima dozvoljen prijelaz preko njega. Zurenje s njegovog vrha u vodu Neretve, koja ispod brzo klizi kroz svoj kameniti kanal, je omiljena razbibriga filozofa i mostarskih besposličara. Mustafa Hilmi Muhibić, pišući 1893., spominje most i kaže:—

”Stari most u Mostaru je s pravom jedan od najistaknutijih građevinskih objekata u Hercegovini i kao takav često zaokuplja misli ljudi. Ko u ovaj »Raj zemaljski« (tako o svom rodnom gradu misli poznati pjesnik Derviš-paša) jednom dođe i prvi put vidi poznati most, taj ostaje zanesen ljepotom njegovog luka, a ko prvi put svoj pogled uputi s mosta, obuhvati ga lagani drhtaj kad u dubini ugleda hirovitu Neretvu

Prastari natpis na sredini luka kaže: ”Kudret kemeri” (luk svemogućeg Boga).

Do sada je već dokazano da je turskog porijekla i potječe iz vremena Sulejmana II (1566.). Malo je vjerovatno da bi rimski most uspio preživjeti na istom mjestu, ali je ipak iznjedreno predanje da je ovo rimska konstrukcija. Priča se da je u rimsko vrijeme na istom mjestu postojao drveni most, a da su obje kule, koje i sada stoje po jedna na svakoj strani mosta, bile izgrađene kako bi obranile most. Luk, koji je blago šiljat, ima raspon od 89,5 stopa, a visinu od 61 stope pri prosječnom vodostaju rijeke. Širina mosta je samo 14 stopa i 9 inča. Da biste usporedili, mogu navesti da je raspon svakog od četiri luka Dean mosta u Edinburgu, dužine 96 stopa. Čuveni most Rialto u Veneciji ima jedan mramorni luk raspona 74 stope. Postoji predanje među ovdašnjim muslimanskim mještanima da je most, čim bi bio izgrađen, iznova padao u vodu sve dok, na nagovor šumske vile, nije u temelje mosta bio ugrađen mladi zaljubljeni par. Slična predanja sam čuo širom zemlje za gradnju brojnih građevina. Užasna sumnja da ovakvo preživjelo sujevjerje može imati neke istinite osnove iznova izaziva jezu u čovjeku posebice kad shvati da je, kao 1870., tijelo djeteta bilo ceremonijalno ugrađeno u temelje mosta u Trebinju. Neosporno je da ljestvica ljudske civilizacije sadrži neke čudne prečke!

(Preveo:Tibor Vrančić)

Falake za neposlušne janjičare i tvrdoglavu raju, 1895. g.

*"S gjacima kroz Bosnu - Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku", naziv je putopisne knjige izdate u Tuzli 1901. g., koju je napisao **Dragutin Franić**, a na osnovu putovanja koje je učinio 1895. s grupom osiječkih učenika. Franić (1864.-1924.), je bio hrvatski profesor, pedagog, publicist, pasionirani planinar i zemljopisni stručni pisac, inače rodom iz Teslina rodnog mjesta Smiljana. Na početku knjige autor piše: "Ako iko, to se mi Hrvati i Srbi možemo s punim pravom ponositi ljepotom svoje domovine. Nigdje valjda na svijetu nije priroda tolikog obilja reznolikosti oblika i podneblja na tako malom prostoru izasula, kao upravo u našim zemljama. Na žalost moramo i preko naše volje istaknuti, da malo ima Hrvata i Srba, koji u istinu poznaju sve ljepote i raznolikosti svoje divne domovine." U svojoj knjizi ne opisuje stvari i mjesta preopširno, ali ne izostavlja ni jedan važan podatak za grad.*

[...] Mostar ima, po popisu 1895. g., 14 370 žitelja (bez vojske) i to: 6 946 muslimana, 3 877 pravoslavaca, 3 353 katolika, 164 Jevreja i 30 drugih. Kuće su od kamena, a kamenom su i pokrivene. U dijelu grada koji se zove Podhum je nova katolička crkva, dograđena 7. ožujka 1866. Biskupski dvor se počeo zidati 1846. u Vukodolu i preseli se biskup Barišić iz sela Seonice (jug Duvna polja) u Mostar. Katolici se počеше tada sve više u Mostaru nastanjivati. Primili su ih tadašnji biskup fra Paskal Buconjić i vladika Serafim Perović. Pravoslavna crkva i vladičanski dvor su na uzvišenom pristranku Podveleža, otkuda je pukao daleki vidik preko cijeloga Mostara. Mostarske džamije su na glasu zbog svoje ljepote. Ima ih 33. Najljepša je Karagjoz begova za koju se smatra da je bila crkva sv. Stjepana. [...]

[...] Preko starog Mosta se sada može samo pješke jer su podignuta dva nova gvozdena mosta. Hadži Chalfa navodi da je tu bio drveni most, prije dolaska Osmanlija, a počivao je na gvozdenim lancima. Sultan Sulejman je poslao svog prvog neimara da izgradi kameni most, ali se on ne usudi i to obavi neki stolar iz Mostara Rade da bi svoju glavu otkupio (jer je bio sužanj). Sa obje strane mosta bila je podignuta tvrđa ili grad. Desno je bila janjičarska kasarna. Na ulazu su stajale falake, kojima su mučeni neposlušni janjičari i kauska tvrdoglava raja. Falake su suhi kolac postavljen na 2 grede, na kolcu je svezan kaiš kojim se vežu noge krivca. Obješenim nogama u vis, glavom strmoglavce. Potom su slijedile batine i druge muke, kao suha slama za kađenje i dr. Od staroga mosta uz lijevu stranu Neretve, sve do Čaršije naredalo se do 500 dućana. Trgovina je ne samo sa okolinom već i Dubrovnikom i Trstom. Tu su i konzulati: austrijski, ruski i francuski.

Kad se podigla u X st. kneževina Hum ili Zahumlje, spominju se gradovi Hum i Buna. Buna na utoci Bune u Neretvu, a Hum je navodno današnji Mostar. Ravenski zemljopisac spominje grad "Umone (Humone) id est Musaro", po tome je nosio i ime Musarum. Šuma u okolici malo ima jer ih Rimljani i Mlečani isjekoše. Pod Podveležjem osnovana je vinogradarska i voćarska stanica. Tu su i veliki vinogradi i podrumi braće Jelačića. Idući k izvoru Bune vide se gomile poredane po polju uz cestu. Buna izvire kod Blagaja i teče kroz

ruševine slavnoga grada Blagaja koji je bio glavni grad Humske zemlje, kada se obitelj Hranića ili Kosača od bosanske kraljevine otrgla i sklonila pod okrilje njemačkog cara 1440. Stjepan Vukčić Kosača dobi 1448. od njemačkog cara naslov "herceg", po čemu se onda i zemlja prozva Hercegovina. Pod tom hridinom je tekija (samostan) u kojoj se čuvaju mrtvi ostaci muslimanskog sveca Sali Sartuka i njegova sluge Ačik baše. U tekiji se vidi na jednome zidu pribijen mač i buzdovan, kojim je pokojnik, što tu počiva, preganjao na pravovjerje nevjernike. U kućici uz tekiju stanuje hodža. Prije 400 godina (od 1895), pripovjedaio je hoža, živio je tu Sali Sartuk, koji je došavši iz Misira (Egipta) mnoge preveo na islam i to ne samo riječima i čudesima nego i mačem i buzdovanom. Grob mu je prekirven ćilimom. Porodica svetog pokojika živi još i tada u Africi, a otuda potiče i sam tadašnji hodža, koji čuva taj grob. Pobožni muslimani tu dolaze na zavjet ovome grobu. Na brdu nad pećinom je bio Stjepan grad.

Pripovijedalo se da je neki čoban na nevesinjskom polju bacao u ponor Zalomke rijeke ovce jednoga bega i da ih je voda iznosila njegovu ocu, mlinaru na izvoru Bune. Kad je beg za to dočuo, odrubi čobanu glavu, baci ga u ponor, a jadni otac mjesto ovce uhvati lješinu svoga sina. Po tome bi se moglo odrediti odakle dolazi ponornica Buna. Stjepan grad, iznad vrela Bune je podigao herceg Stjepan Vukčić, glavar obitelji Kosačića. Njegov sin Vladislav se sa bratom Vlatkom sklonio u Dubrovnik, a njihova najmlađeg brata Stjepana posla herceg Stjepan sultanu za taoca. On se poturči i dobi ime Ahmet Hercegović. Po smrti sultana Fatiha postade beglerbeg od Anatolije, a nakon nekoliko pobjeda u ratu posta velikim veziriom. Preminuo je 1518.

Žeže pravo afričko sunce, 1895. g.

Heinrich Renner je obišao Bosnu i Hercegovinu u toku austrougarske vladavine 1895. i 1896. uzduž i poprijeko u doslovnom smislu te riječi, nakon čega je u Berlinu napisao knjigu *"Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer"* (Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko). Renner se toliko zaljubio u predjele kojima je putovao, da je Bosnu i Hercegovinu nazvao svojom "drugom domovinom". Detaljno je opisao krajolik, ljude, običaje i vjerovanja, znamenite osobe, pa njegovo djelo predstavlja istinski dragulj u istraživanju istorije Bosne i Hercegovine onakve kakva je doista bila u to vrijeme. Djelo je 1900. g., samo tri godine nakon objavljivanja originala, preveo Iso Velikanović, pa ovdje navodimo djelo u njegovu prijevodu.

[...] Malo ima slikovitijih mjesta od hercegovačkoga glavnoga grada. Položen med visoke gore, Podvelež i Hum, med kojima huji Neretva u dubokom lomnom koritu svojem, u svem odaje glavno sijelo ratoborna plemena. Na jugu mu je velika ravnina Bišće, na sjeveru Bijelo polje, te je bilo dosta mjesta da se Mostar daleko rasprostire poljem, ali on opet ostade zbijen, kao da stoji za obranu. A one mnoge utvrde na visovima, što su se digle u novije vrijeme, jošte ojačavaju ratni dojam. Kuće su sve od kamena i uz one gole planine nekako ti se pričinjaju takvima, da čim čuješ ime Hercegovina, odmah pomišljaš na vječite borbe. No, Mostar nema samo hercegovačko obilježje, nego i talijansko i veoma jako istočnjačko. Ta mješavina u ovoj gradskoj spodobi, k tomu sada još i evropski elemenat, tako se doimlje, da Mostar svakoga stranca začara. Uza to slikoviti pogled na lomno korito Neretvino, te spram mrtvih golih obronaka Huma najljepši kontrast u bujnoj tropskoj vegetaciji po baščama i poljima. Na stijenama se zeleni med kamenjem samo koji stručak žalfije, da ga se jedva vidi, a na polju najbujniji i najsočniji cvijet — bilinski čarobni raj.

Mostar je i po svojim klimatskim prilikama tropski grad. Veći dio godine žeže te na ulici pravo afričko sunce; žega bude do 40 i više stupnjeva, te je hodanje prava muka. I uveče slabo da se oporaviš; kada zapadne sunce, izbija iz kamenja vrućina kao iz kakve parne kupelji, a u kući moraš dobro da se čuvaš "papadača", sitnih krvoločnih Moskita. Rijetko bude ovdje zima, ali kada se desi, onda je med tim kamenitim zidovima, i kako tu obično ni nema peći, dvared gora; još gora, kada s brdina divljom silom zahuji bora. No stranac, koji se smještava u izvrsnim hotelima, ne osjeća tih mostarskih osebnosti i njemu će taj zanimljivi grad prirasti uz srce, da ga nikada ne će zaboraviti.

I u hercegovačkom glavnom gradu ima idiličnih mjesta. Kada se pregje čaršiju i stari most na Neretvi (mi ćemo se toga mosta još sjetiti), dolazi se u gradski kraj Zahumje. Ovo je tiha četvrt mostarska, bašteni kraj. Granate u cvijetu pozdravljaju te preko niskih zidova, golemi dudovi, smokve i orasi pružaju svoje granje na cestu i zasjenjuju je, iz bezbrojnoga se rascvjetanoga džbunja i cvijeća ishlapljuje opojan miris. Ovdje je pokusni vrt voćarske škole, pravi raj za svakoga vještaka; u njem ima osobito lijepa voća na niskom drveću. [...]

[...] Dalje na našem putu uskom tihom ulicom u Zahumju sve nam se iznovice razblažuju oči onim zelenilom, što se često na turskim grobljima presvoguje, da nastaje čitava neprolazna šikara. Neko ćemo vrijeme uz Radobolju, iz koje je voda u novom mostarskom vodovodu, onda

uz silesiju malih bašča s kavom, te na posljetku skrenemo k nekoj krčmarici Kranjici, čiji je muž prije služio u Mostaru kao stražmeštar. Ovdje je bilo prilično pivo u bocama, a hladilo se je u potoku, koji je hladan kao led. Ogromni dudovi, kakvih sam rijetko vigjao, zasjenjivali su bašču i kuću. U kući su u gostinjoj sobi mnoge lastavice imale svoja gnijezda te su tamo ulijetale i izlijetale. Lijepo je to svuda na istoku, da se ne muče životinje, da se ptice ne proganjaju ni ne hvataju, a konji da se rijetko biju ili i nikako. Istina Bog da se u Bosni i Hercegovini životinje osobito ne nadgleda, no puštaju se, neka se prirodno razvijaju, i po volji je svijetu, kada napreduju. Za to je bilo često svagja s doseljenim talijanskim radnicima, koji po svojem domaćem običaju ne mogu živi da vide pticu, sjem da leži pečena na palenti. Ponukalo je to već i zemaljsku vladu, da izda odredbe protiv toga utamanjivanja. I onako su u mnogim krajevima ptice pjevačice prilično rijetke, jer ima mnogo kobaca i ti ih strašno tamane. Samo vrabaca ima svagdje, pa se hvala Bogu plaho i umnožavaju.

Kada već govorim o pticama, moram da spomenem i jedno idilično mjesto blizu staroga mosta. Tamo su velike pećine, koje je očito rijeka izlizala. U njima i u bašči uz njih otvorena je pivana, skladište sarajevske dioničke pivare. U tim je pećinama divan hlad i ni carevićakraljevića Rudolfa nije godine 1888. mrzilo, da posjeti tu najoriginalniju pivanu. Stotine lastavica ovdje ulijetaju i izlijetaju i nije ih ni briga za svijet. Sjede mirno u svojim "odajama". Odavde je i lijep pogled na kršno korito Neretvino, koje je u gradu upravo i najdivljije. [...]

[...] Ceste su u gradu dobre, pa i čiste, koliko to već može da bude uz onoliki jaki promet s tovarnom marvom. Cijeli karvani dolaze sa sela i donose svakojakih stvari na prodaju, veliki čoporovi ovaca i koza, koje obično tjeraju žene i uza to još na preslicu predu. Osobite ljepote — osim uzrasta — ne ćeš na tim seljakinjama vidjeti. Većinom su jako opaljene suncem, odjeća im je često prljava, no nijedna da bi bila bez srebrena novca oko vrata ili bez niza sa staklenim i jantarovim zrnjem. I na glavi nose novce, vješto obješene u kosu, koju pletu u mnogo malih kurjučica. Odjeća im je nečista, jer u mnogim gorskim krajevima nema vode, a gdje ima vode, odma ta nečistoća nestaje. Blagdanja im je odjeća svagda čista, a platno je lijepo izvezeno poznatim južno-slavenskim uzorcima. Ni ženskinje nijesu ovdje pokunjene i iz crnih im očiju sijeva južnjačka vatra. Gradsko stanovništvo nosi narodnu nošnju, u koliko se ne odijeva već a la franka. Istočno-pravoslavni imadu obično crnogorsku kapu s crnim rubom, no mjesto početnoga slova kneževa, kako je u Crnoj Gori običaj, izvezena je na crvenom poklopcu zlatna zvijezda. Krepki su to i stasiti ljudi, puni samosvijesti. Nema kod njih podložnosti; vidiš na njima, da su vazda spremni za slobodu se boriti. Ovdje se jasno vidi, kako su se Bosanci i Hercegovci, makar da im je isti jezik i porijeklo, razvili različito. Hercegovce nikada ne mogoše Osmanlije potpuno da podjarme, svaki se je pokušaj krvavo odbio. Uza to su prostodušni i poštteni ; kao i svi brgjani nijesu do duše ni oni osobito susretljivi spram stranaca, no u svem pouzdani. Uz sadanju su vladavinu privikli, dabome sporije nego svijet u Bosni. [...]

[...] Tu nablizu ima već na oko korist od stanice: podrumovi Riste Jelačića. Jelačić je bogat vinogradar, koji svoje nasade sve raširuje. Sina je poslao na vinogradarsku školu u Klosterneuburg (Donja Austrija), da se izučti, te je onda po njegovim planovima načinio velike podrumove i stao racijonalno baratati vinom. Pravi je užitak, kada ugeš u te visoke prostorije, gdje leže velike kace, i kada onda pogješ po podzemnim podrumovima, te samo da kušáš i da se diviš. Vino — crno i bijelo — već se razášilje mnogo u strani svijet, Čile i u Braziliju, kako nam je Jelačić ponosito pripovijedao. Cijene nijesu jeftine, no mostarsko se vino može da takmi s

najboljim vrstama sviju evropskih vinskih krajeva. Stari Jelačić govori dobro talijanski, njegov sin izvrsno njemački, te se strancima može preporučiti, da ovamo zagju.

Od mostarskih je hotela erarski hotel Narenta prvi, najbolji i najvredniji preporuke. Sobe su lijepe, cijene su odregjene i nijesu previsoke, restauracijone, čitaće i kavanske prostorije kao u najfinijim lokalima evropskih velikih gradova. U bašči je izgragjena veranda i tu ti je divota na veče, kada stane šapat svega toga stranoga drveća, kada na tamnomodrom nebu zasija mjesec u svem sjaju i u blizini začuješ Neretvu kako šumi. Tada ne bi mislio, da si u Hercegovini, što se je toliko vijekova potpuno pravo nazivala divljom i krvavom.

Osim erarskoga hotela ima još nekoliko domaćih svratišta, onda turskih hanova i silesija malih krčmi, gdje se toči pivo i vino, a drže ih ponajviše ljudi iz monarkije. I Dalmatinaca ima mnogo med manjim krčmarima, kao što u opće dalmatinski elemenat igra veliku ulogu u mostarskom životu. Talijanski se jezik čuje dosta u razgovoru. Njemački se govori svagdje, i mnogi domaći svijet prilično dobro znade njemački. Ima ovdje velike volje za nauke, kao što se to osobito vidi u valjanim novim školama. Uza to i mali derani imadu tu slobodan pogled, prirogjenu uljudnost i tako sigurno vladanje, da se djeca po drugim zemljama nikako ne mogu s njima usporediti. [...]

Dvojbe nema da je izuzetno star i dobro očuvan, 1896. g.

Specijalni dopisnik i ratni izvijestitelj časopisa *Times*, **Harry Craufuird Thompson** (1856. – 1940.), boravio je u Bosni i Hercegovini ljeta 1896. Izdao je godinu dana nakon toga knjigu naslova *"The outgoing Turk"* (Turčin na odlasku), svojevrsne impresije s putovanja po Balkanu, pri čemu napominje da mu Turčin ne označava muslimana ili muhamedanca nego osmanlijskog činovnika koji se nalazio u nezavidnoj situaciji da prepušta svoje nadležnosti austrijskom činovniku. U Mostaru se zadržao vrlo kratko pa mu je i dojam o njemu kratak i površan, no svejedno ga prenosimo.

[...] Mada je Mostar zanimljiv grad, u njemu nisam ostao dugo, prvenstveno jer je bilo prevruće i surovo i komarci su bili nesnošljivi i posebno otrovni. Slavonska dramska družina je upravo stigla u grad iz Sarajeva, pa sam jedno večer išao na predstavu komada "Balkanska carica" kojega je napisao crnogorski princ Nikola.

Predstava je praćena sa zanimanjem bez daha i premda sam mogao razumjeti samo djeliće bio sam istinski dirnut općim oduševljenjem. Čudnovata stvar je bila što usprkos tome što se radi o bitci između Crnogoraca i Turaka, nekolicina ovih potonjih je bilo prisutno i nesumnjivo su jednako uživali kao i svi ostali. Stari most, zahvaljujući kojemu je grad dobio svoje ime, čuva brojne legende vezane za svoju gradnju. Neki izučavatelji starina misle da je rimskog porijekla; drugi pak da su ga gradili Turci u petnaestom stoljeću. Dvojbe nema oko toga da je izuzetno star, no i sada je dobro očuvan i svi su izgledi da će takav i ostati jer je izgrađen novi most kojim teče kolski promet, tako da je sada starim dopušten samo prelasku pješaka.

Vlak, koji napušta Mostar rano izjutra, kako bi stigao na parobrod za Split iz Metkovića, odveo nas je do obale za dva i pol sata.

Ne možeš pogoditi je li djevojka ili stara baba, 1897. g.

Lovac po profesiji i opredjeljenju **Robert Dunkin**, poznatiji u književnim i lovačkim krugovima kao *Snaffle* (konjski đem – dio uzde koji se stavlja konju u gubicu, žvale), skupa sa svojom suprugom (također lovkinja), obilaze Dalmaciju i Hercegovinu i doživljaje iz tih zemalja pretače u zanimljivu putopisnu knjigu *"In the land of bora"* (U zemlji bure). Po Hercegovini putuju koristeći sve moguće načine – pješke, jašući konja, kočijama i vlakom. Knjigu piše isključivo pod svojim šatorom koji je tada imao najnoviju kamp opremu, i time opravdava sve nedosljednosti iz štiva.

[...] Izgleda neobično doći u jedan turski grad — a Mostar je svakako to, jer muhamedansko stanovništvo brojem nadmašuje ostalo — i ponovo ući u civilizaciju, ali to je upravo ono što nam se desilo. Samo nas je odlučan zahtjev da pokažemo pasoše na izlazu iz stanice podsjetio da smo pod vojnom okupacijom, a zatim smo ušli u hotelski omnibus i odvezli se. Zacijelo ni najmaštovitiji romansijer ne bi mogao zamisliti tako čudnu mješavinu kakvu predstavljaju veći gradovi ovih pokrajina pod austrijskom upravom. Hoteli su bečkog stila, iako ne i komfora, dok su glavne radnje gotovo jednake onima u našim engleskim provincijskim gradovima. Ulice su čiste i dobro održavane, a higijenski uvjeti izvrsni. A onda, na svakom uglu ima džamija, muhamedansko groblje ili — što jednog Anglo-Indijca još više podsjeća na kuću — pravi istočnjački bazar. Mješavina nošnji i odjeće je podjednako neobična. Bečki kicoš sa zanimanjem zagleda bezoblično tursko ženskinje, bosanski konjanici u crvenim čakširama pozdravljaju dotjerane mađarske *Jäger* oficire; a tipično njemačke *Mädchen* idu u školu u pratnji srpskih služavki u dimijama. Službeno, svi govorimo njemački u Mostaru, ali jezici kao u Babilonu, od kojih se jedino ne čuje turski, dopiru do uha sa svih strana. Svaka od pokrajina mnogojezične Austrije dobro je zastupljena u ovom gradiću.

Okrenimo se sad samom gradu. Položaj mu je slikovit, a bio bi i ljepši da nije golih brda koja ga okružuju. Neretva teče između i preko tamnih stijena, a niže grada brda se toliko približavaju rijeci, da gotovo obrazuju klanac. Dalje ka sjeverozapadu predio se širi u vedru ravnici s poljima zasijanim kukuruzom i vinogradima, ali isto tako okruženu golim brdima. Grad se nalazi na lijevoj obali rijeke koja krivuda između zbijenih kuća i prolazi pored stalnih vojnih logora na oba kraja grada. Niske turske kuće pokrivene kamenom pločom i munare neobično odudaraju od ogromnih kuća pokrivenih crvenim crijepom i sagrađenih u stambene i službene svrhe od okupacije. Predgrađa na drugoj obali rijeke naseljena su uglavnom domaćim življem, a brojni vrtovi u njemu pravi su užitak za oko.[...]

[...] Ako je Mostar slabašno snabdjeven objektima antičke ili slikovite vrijednosti, onda možemo reći da ima mnogo jedinstvenih objekata vrijednih posjeta. Takve su razne škole, iznad svih, ona koja služi unapređenje vinogradarstva, hortikulture, šumarstva i uzgoja stoke. [...]

[...] Još jedan objekt je vrijedan posjeta, a to je velika tvorica duhana. Tu vas korak po korak provode kroz pogone.

Iza dvokrilnih vrata stoji vaga za mjerenje sirovina. Neobično odjeveni seljaci rastovaruju svoje tegleće ponije na ulaznim vratima. Svaka bala se zatim odvojeno važe i uzimaju se uzorci iz svake od stručnjaka koji ih zatim klasificiraju u lotove kao što su prva, druga ili treća kvaliteta. Sljedeći službenik upravlja strojem s kojim odnosi bale u skladište straga. Zatim kada dođe vrijeme prenose se bale u posebne prostorije, gdje posebno obučene žene sortiraju svaki list duhana i ubacuju ih u velike sanduke označene s "lijep", "odličan" i tako dalje. Nakon sušenja duhan se odnosi do mašine za rezanje svake kvalitete ponaosob. Duhan je nakon toga spreman za pakiranje. Od većine ovog rezanog duhana djevojke prave cigarete. Proces nije isti onakav kakvog mi poznamo, jer se ovdje radi s već smotanim cigaret papirom u kojega se duhan gura iz cilindara. Druga grupa djevojaka reže krajeve i cigareta je gotova. Zatim se pakiraju u kutije. Hercegovačke cigarete se u pravilu prave s piskom za usta. Ovdje ne izrađuju cigare.

Duhan, koji se prodaje kao takav, djevojke također pakiraju u kutije. Najfiniji (flor) se posebnim češljevima ručno vadi, vezuje onaj koji je istog kvaliteta i zatim pakira u tanke kutije. Naravno da je ova kvaliteta vrlo skupa. [...]

[...] Većina stanovnika Mostara su Turci ili, da se tačnije izrazim, muslimani, jer je religija jedina razlika između bosanskohercegovačkih muslimana i kršćana. U odjeći, pa čak i u jeziku, nema razlike između njih i njihovih kršćanskih susjeda. Doduše, svi oni imaju posebnu nošnju, ali samo za svečane prilike i po pravilu razlikuju se samo po tome što Muslimani briju glavu. Vjerovatno je tek u ovom vijeku kršćanima dozvoljeno da uopće žive u gradovima; u svakom slučaju, zemlju nisu mogli posjedovati do vremena Omer-paše. On je mnogo popravio

njihov položaj, i, mada ih je razoružao, bez razlike je strijeljao svakog Turčina koji bi ubio kršćanina, Što je prije toga vremena smatrano kao sasvim beznačajna stvar, baš kao što je i danas u Jermeniji.

Bosanski Muslimani su beskrajno mnogo strožiji i pogledu vjerskih dužnosti i običaja nego Turci u Carigradu. To se najbolje može uočiti u odjeći žena. Čitalac se sjeća da su prije nekoliko godina vjerske vlasti u Carigradu izdale proglas u kojem skreću pažnju na uobičajeni nemar u tom gradu prema Poslanikovim izričitim nalogima u pogledu odijevanja žena. Ovdje je to sasvim drugačije; prozirni velovi i pariške haljine su nepoznata stvar. Ne samo da žene nose lijep platneni zar (jašmak) nego i mnogo čvršći na leđima. Ovaj komad odjeće ima visoku, krutu kragu, koja se, međutim, ne nosi oko vrata, već preko glave. Sve žene se podjednako pridržavaju nošenja bezobličnog ogrtača i visokih žutih čizmica, u kojima vuku noge, tako da prolaznik ne može pogoditi da li gleda u djevojku ili staru babu. Muškarci su naočiti, aktivni, inteligentnog izgleda i čini se da su izuzetno revnosni u vršenju svojih vjerskih dužnosti.

Muhamedanski seljak je, naravno, sasvim drugačiji, a seoske žene ne pokrivaju lice, mada nose maramu na glavi, spremne da je navuku preko usta ako naiđe neki zapadnjak [...]. Seljaci svih vjera nose fes ili čalmu. Žene se oblače samo u bijelo domaće platno; suknja je obično pričvršćena pozadi, tako da se vide hlače. U svečanim prilikama one nose dosta nakita, koji je u Engleskoj poznat kao nakit bugarskog tipa, i ukrase na glavi, uglavnom od starog zlata i dukata. Gradske žene nose široke dimije i dolamice, često potpuno prekrivene zlatnim vezom. Kape su im isto tako izrađene.

(Preveo: Tibor Vrančić)

Elegantni austrijski oficiri i kršni Hercegovci, 1898. g.

William Miller (1864. – 1945.), dobar poznavatelj prilika na Balkanu, vrsno školovan na Oxfordu, u svojoj knjizi iz 1898. g. objavio je zbirna opažanja sa svoja četiri putovanja po Balkanskom poluotoku obavljena 1894., 1896., 1897. i 1898. Knjiga nosi naslov *"Travels and politics in the near east"* (Putovanja i politika na Bliskom istoku). On je pažljiv posmatrač, a budući je temeljito istražio tzv. istočno pitanje, dobro je kvalificiran da izabire stvari koje su od značaja za pojedine zemlje. Pored političkih i vjerskih odnosa vrlo dobro je u knjizi opisao i ostale "manje važne" stvari za politiku kao što su predjeli, običaji, ljudi. Podaci su mu pouzdani i tačni

[...] Međutim, draži Počitelja blijede pred ljepotama Mostara. Jedan stari turski pjesnik je opjevao zanosnim stihovima: "mirisan zrak, i svjetlost, čista voda, voćem bremenita stabla i uređene bašče" glavnog hercegovačkog grada. "Iz Mostara", uzvikuje Derviš paša, "potječu moćni junaci od mača i pera, iz Mostara, doma svekolike umjetnosti i nauke." Nijedan grad nema tako prekrasan luk čuvenog Starog mosta kojem grad duguje današnje ime. Mogu se istraživači starina sporiti oko porijekla ove ljupke kamene građevine, ispod koje uzana Neretva juri prolazeći kraj stijena na svom putu do mora, koliko god hoće, no, bio on rimski ili turski rad, nekoliko stoljeća više-manje, ne može mu oduzeti neusporediv šarm. Ispod njega prolijeću stotine lastavica na putu u i iz brojnih pukotina u stijenama, dok se istodobno čuje kako mujezini s visokih šiljastih džamija s obje obale, pozivaju vjernike na molitvu. U susjednom bazaru bosanski muslimani peru svoje ruke i stopala pripremajući se se za večernje pobožnosti. [...]

[...] Ujutro ćete u (mostarskoj čaršiji) naći Istok i Zapad kako se dotiču laktovima – elegantne austrijske oficire i kršne Hercegovce, Albance u bijelim čakširama s crnim upletenim gajtanima i obrijanim glavama, visoke Crnogorce što su došli preko granice i ponekog Dalmatinca, koji se lako uočava među ostalim svijetom po svojoj crvenoj kapici. Specifičnost Mostara je muslimanska ženska nošnja, s ogromnim plavim ogrtačem s jednim otvorom isturenim prema naprijed, koji kao ogromna kapa sa štitnikom pokriva glavu. Među Muslimanima Bosne i Hercegovine poligamija nije u istoj mjeri prihvaćena kao drugdje u Osmanskoj carevini i jedna žena se smatrala dovoljnom čak i za bosanskog bega. Na primjer, u višegradskom okrugu, koji je vrlo velik, postoje samo tri Muslimana koji imaju više od jedne žene. Na proslavama i o praznicima možete vidjeti gomilu kršćanskih žena iz okolnih sela, obučениh u bijele gaće do koljena, debele vunene šarene čarape do ispod koljena i opanke; neke idu čak i bosonoge. Preko gaća nose dugu bijelu košulju od grubog prugastog tkanog pamučnog platna, a preko toga jelek vezen u raznim bojama. Kad hodaju ili rade, one obično krajeve te dugačke košulje zadjenu za pojas. Ukraš na glavi se sastoji od plitkog fesa, naprijed opšivenog dukatima —ukras koji se popularno zove širit. Preko fesa se nosi izvezen tanki bez ili neka mrežasta tkanina, a oko vrata još dukata i staklenih amajlija. Druge, opet, nose i crn mrežasti veo, poput karnevalske maske, obično izvezen zlatom. [...]

[...] Mostar, koji nije stariji od pet stoljeća i koji nije imao nikakve važnosti do dolaska Turaka, značajnije je narastao nakon okupacije. Prema zadnjem popisu broji 17 000 stanovnika, od kojih su otprilike polovina muhamedanci, pa je ovo jedan od najjačih muslimanskih gradova u zemlji. Moj prijatelj, koji je posjetio Mostar prije okupacije, priča mi da je bio jedan od najprljavijih gradova u Turskoj, te da nije imao nikakva boljeg smještaja za stranca od nekoliko bijednih karavanseraja, u kojima su postelje vrvjele ušima, a dnevno svjetlo ulazilo u njega kroz krov. Međutim, od 1891. grad ima odličan hotel, kojega je izgradila vlada, i koji ima predivan pogled na rijeku. Nosač, inače veteran iz kampanje 1878., vas dočeka na željezničkom peronu i prije nego napustite stanicu kaže vam broj vaše sobe.

Ipak, veliki nedostatak Mostara je njegova klima. Smješten između dva gola brda, ljeti je sve spaljeno, a zimi, dok vjetar puše nemoguće je izaći van. Srećom nisam imao osobnih iskustava s popadačima, posebnom vrstom otrovnih komaraca, o kojima mještani obožavaju pripovijedati. Jedan zvaničnik, koji je ovdje proveo petnaest godina, pričao mi je, međutim, da je zasađivanje uvelike promijenilo klimu od kada je tek došao.

Ima nekoliko vrlo ugodnih mjesta u okolini za izlete. Kada se dnevna žega smanjila i sunce nije tako žestoko pržilo gole stijena brda Hum, odvezli smo se s parom upregnutih hercegovačkih konja prema ravnici koja se proteže južno od grada. Naš kočijaš, obučen u slikovitu narodnu nošnju, pokazao nam je vrlo prosperitetnu voćarsko-vinogradarsku stanicu pored koje smo se provezli. Malo dalje odatle naišli smo na prastaru kamenu cisternu za vodu, koja je svjedočila o brizi koju su turski vladari Hercegovine polagali za skladištenje vode u vrelim ljetima.

(Preveo:Tibor Vrančić)

Talasi koji ponekad šume, a ponekad huče, 1900. g.

Nekoliko dana nakon okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske, kao šesnaestogodišnja djevojčica došla je s roditeljima u Bosnu, tako da od 1879. do početka 1919. živi u Sarajevu, nakon čega seli za stalno u Beč. Međutim, zemlju njene mladosti nikad nije zaboravila te stoga od svog dolaska pa sve do svoje smrti osjeća ona za ovu zemlju i narod neizmjernu ljubav i privrženost baš kao da se ovdje rodila. Zacrtała si je misiju da svijet bolje upozna o Bosni i Hercegovini, a sve svoje radove je pisala na njemačkom jeziku. Objavila je pet knjiga s temama naše zemlje kao i brojne novele. Godine 1900. objavljuje svoju knjigu "Bosnisches Skizzenbuch – Landschafts und Kultur- Bilder aus Bosnien und der Herzegovina" (Bosanska slikovnica – pejzaži i slika kulture iz Bosne i Hercegovine), u kojoj predstavlja zemlju sa svim njenim značajnim aspektima iz kulture, etnografije i geografije. Radi se o gospođi **Mileni Preindlsberger Mrazović**, rođenoj Bjelovarčanki. Zadivljuju njeni dojmovi i upečatljivost pisanja koje predstavlja u ovoj knjizi. Cijelu Bosnu i Hercegovinu je proputovala na konju te tako doprla do svakog njenog kutka.

Teško je reći kako je nastala ta mnogo hvaljena ljepota Mostara, za koju su i metaforama bogati pjesnici Orijenta uzaludno tražili najpogodnije izraze divljenja. To nije samo goli kamen, ni blistavo safirno nebo, ni zelenkasta planinska rijeka, niti masivne gromade Huma ili Podveležja koje se spuštaju do uskog prostora grada Mostara, s njegovih dvije hiljade kuća.

On nikad nije bio ništa drugo nego mali provincijski grad, nije doživio velike događaje, a ustvari nema ni vlastitu istoriju. On je jednostavno "Brückenort", mjesto s mostom, (Brücke = most), mjesto na kojem se prelazi preko Neretve, oko kojega se razvio grad. I ne samo zbog današnjeg, takozvanog "Rimskog mosta", koji je tu nastao na mjestu nekadašnjeg drvenog lančanog mosta, prije nekih dvjesto ili trista godina, "preko kojeg se", kako je zapisao turski putopisac Hadži Kalfa, "moglo preći samo sa smrtnim strahom".

I zbog čega uvijek istorija! Da li je most stari ili novi, čini se svejedno, on samo ne želi ostariti, jer u stvarnosti, on je nacionalni ponos, o kom se priča i u najudaljenijim planinskim skrovištima, o kojem slušaju i najmanja djeca, u ditirambima i sagama, zaboravljajući ime graditelja i uz to, sve ostalo, što putnik iz daleka inače želi čuti o jednom ovakom veličanstvenom objektu.

Hercegovci u ovom mostu nalaze jedan dio samih sebe. Kako god se most čvrsto oslonio na njegovo visoko kamenito postolje i hrabro stoji iznad strašnog pulsa, on je istovremeno i ponosni simbol njihove oprezne hrabrosti, njihov ponosni let misli, kao što je i njegođa herojska ljepota.

Čovjek voli tu rijetko viđenu, s mnogo lakoće sjedinjenu snagu, koja se osjeti u linijama mostarskog mosta. Na izlascima oba polja mosta, borba i odbrana unutrašnjih sila mosta, stvorila je dvije jake visoke kule, tako da je sam most postao tvrđava, koja se opisuje kao "Grad". Uostalom, ranije su se pod tim podrazumjevale gradske zidine s njihovih trinaest kula,

od kojih je svaka imala svoju veliku važnost, kako kod lokalnih sukoba, tako i kod odbrane od Venecijanaca. Sve te kule, osim jedne, koja sada služi kao barutana, jednostavno su nestale. Istovremeno, veći broj objekata na okolnim uzvisinama služi gradu kao pojačanje.

Ipak, Neretva zaslužuje posebnu pohvalu za ljepotu, koju ona posebno poklanja prilikom pogleda odozgo, s vrha mosta. Ona je ispod mosta duboka, djeca se zabavljaju, skaćući s mosta, uživajući na raznovrsnim formacijama obale. Neretva se provlači kroz horizontalno slojevite stijene, dijeli naizgled slobodno stojeće plutajuće plaže, formira grebene i pećine, kopa galerije i povlači velike blokove u korito, a njeni talasi ponekad šume, a ponekad huče. Neretva ih potpuno prekrije kad podivlja, narastajući do 12 metara uvis, dok se kod nižeg vodostaja, mirna, ravna kao ogledalo, provlači između stijena, koje kao da potječu iz antičkog doba, među obalama, koja se spuštaju duboko, od visokih kuća, kao da su isklesane od kamena.

Dio grada uz most, sa svojim uskim, i gore-dolje zapetljanim ulicama, s kućama od kamena žbukanih malterom, s otvorima za vrata i prozore, pokrivene ravnim kamenim krovovima, s tamnim uskim orijentalnim prodajnim prostorima, dopunjavaju upečatljivu sliku rijeke, s mnogim slikovitim pojedinostima, koje se odjednom otvaraju pri svjetlosti, kao žar užareni, s tvrdim prašnjavim ulicama, koje ne može omekšati ni najuporniji pljusak. Kameni zidovi kuća okrenuti k ulici bez prozora su, grubo malterisani, ili na suho ozidani oko bašča, što na pojedinim mjestima pojačava utisak, kao da se upalo u jedan suhi kanal oko neke tvrđave.

Ali zelenilo, konačno daje za pravo da se sve to čini još vrijednijim. Lišće kunice trave, ili vrhovi šipaka, koji se propinju i vire preko zidova, i bezbrojni javni objekti u proljeće se pokazuju u raskošnoj vegetaciji.

Duboko tamno raslinje na grobljima, u sjenci džamija, izgrađenih od sivog kamena, od tla do vrha minareta, kojih se vidi tačno trideset i tri, u isto tolikom broju gradskih naselja. Glavna, Karadžobegova džamija, koja se nalazi u centru grada, te džamija izgrađena pored kule sa satom, koju je dala izgraditi Fatima-kadun, mogu se uvrstiti u krug veličanstvenih.

I pored toga što se u udubinama zidina gnijezde ptice grabljivice, koje bešumno lete iznad grada, u gradu se nalazi i veliki broj ptica pjevica, a usred mekane proljetne noći oglašava se glasan pjev stotine slavuja.

Specifičnost Mostara su ptice kumre, koje se mogu naći u vrlo malom broju mjesta na Balkanu.

(Preveo: Smail Špago)

Kisse-Misse se ne da prevariti, 1902. g.

Johan (Janne) Lorentz Hafström, (1838. – 1918), doktor medicine i putopisac, pored brojnih dužnosti koje je obavljao i mnogih odlikovanja (odlikovan 1894. godine zlatnom medaljom za unaprjeđenje vakcinacije u Švedskoj), godine 1902. je obavio studijsko putovanje u naše krajeve te nakon povratka objavio jedan manje poznati rad (ne knjigu) pod radnim nazivom *"Soliga dagar afsides från turistvägen: Dagboksanteckningar under en resa i Dalmatien, Montenegro, Bosnien och Herzegovina, våren 1902."*, (Dnevne bilješke tokom putovanja u Dalmaciju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu proljeća 1902.). U tom radu veoma slikovito i s mnoštvom zanimljivih detalja opisuje svoj boravak u Mostaru. Rad je preveo i prvi put objavio 2004. g. Haris Tucaković.

Odavno zaželjeh upoznati istočnu obalu Jadranskog mora, i iz zemljopisnog i iz historijskog ugla, s interesantnim zemljama Istrom i Dalmacijom, kao i bivše turske provincije Bosnu i Hercegovinu. [...]

[...] U vezi tih zemalja, pokušao me uplašiti pričama o razbojništvima na Balkanu. Ja ipak vjerovah da je Austrija, koja od 1878. godine upravlja Bosnom i Hercegovinom, uspjela srediti prilike i da se, prema tome, ne može govoriti o nekoj opasnosti. Ipak, radi pouzdanog mišljenja o tome, obratih se jednom prijatelju u Stockholmu, a koji bijaše u bliskoj vezi sa čuvenim slavofilom i putopiscem Alfredom Jensenom, molbom da se raspita oko toga. Uskoro primih slijedeći odgovor: "Alfred Jensen te najodlučnije upozorava na opasnosti putovanje u – Helsingland, možda čak i u susjedni Halland (Helsingland, Halland – oblasti u Švedskoj); ali na Balkan, uz izuzetak turskih provincija, možeš putovati potpuno sigurno, posebno u pomenute zemlje – Dalmaciju, Crnu Goru (Cetinje), Bosnu i Hercegovinu". Njegovo iskustvo je, kao što kaže pjesma "nema razbojnika u cijeloj toj šumi". To zvučalo je utješno. [...]

[...] Putuju: 7 muškaraca i 7 žena, od kojih su 3 gospođe, 2 udovice i 2 neudate žene. Socijalni status putnika: 1 penzionisani profesor (73 godine), živahan, govorljiv i veoma hodoljubiv; 1 "službeni savjetnik", 1 rentijer, 8 trgovaca, 1 dnevni zapisivač. Službeni vodič na putovanju je gospodin Antoni.

Mostar, 19. 04. 1902.

[...] Konačno stižemo u Mostar gdje susrećemo galamljive i vrišteće nosače s fesovima ili turbanima, kako se bore oko prtljaga, koje morasmo fizički braniti. Nađosmo se, dakle, u uobičajenoj orijentalnoj svađi i neredu. Zatim se odvezosmo do zaista veličanstvenog hotela "Narenta", podignutog od strane Zemaljske vlade. U staro tursko doba bijahu samo primitivna konačista za prijem putnika koji dođu i prođu. Zato je austrijska uprava svuda, u okupiranim zemljama, podizala hotele.

Mostar, 20. 04. 1902.

Rijetko se može vidjeti živopisniji grad od Mostara, glavnog grada Hercegovine, koji leži ukliješten u visoka brda, dok Neretva huči iz svoje divlje i stjenovite postelje. Stvarni kontrast

strmim, hladnim brdima jest najbujnija i najsočnija vegetacija u baščama i poljima što očarava dušu – jedan botanički raj iz bajke

Tokom moje šetnje gradom otiđoh prvo do pazara – čaršije – koja sadrži masu butika najrazličitijih vrsta. Posebnu pažnju privukoše mi krojačke radnje u kojima se mogu vidjeti prekrasne, zlatom vezene nošnje. Odavde izađoh na Stari most na Neretvi koji se svojim smjelim svodom pogrbio iznad rijeke. Tu je božanstven pogled, kako na obje strane, tako i dolje u vrtoglavu dubinu. Most se ne prelazi vozilima jer njegova krhkost ne trpi vibracije.

Odavde nastavih u dio grada Zahumje (Zahum). Tu je mnogo mirnije i tiše i svugdje su bašče. Iznad visokih zidova živahnim koloritom nas dočekuje behar; murve i smokve istežu svoje grane preko ulice; na sve strane – opijajući miris. Nakon brzog uvida u rimokatoličku crkvu, novogradnju u vidu bazilike sa korintskim stubovima, uputih se uz brijeg ka, također novoizgrađenoj srpsko-pravoslavnoj crkvi. Odavde se pruža čudesan pogled na cijeli grad sa svojih 30 džamija. Svu tu čarobnu panoramu prekriva najčistije plavo nebo, koje je ikada vidjelo ljudsko oko. Pri povratku ne zaboravih posjetiti prekrasnu Karađozbegovu džamiju.

Mostar je grad sa 17 000 stanovnika, od kojih više od polovine pripada Muhamedovom učenju. To izaziva raznolikost života u gradu: može se vidjeti potpuno prekrivena žena kako se probija ulicom kroz gužvu, kao i hercegovačku narodnu nošnju odjevenih, muškaraca i žena.

Poslijepodne napravismo izlet na hercegovačku najveću znamenitost, vrelo Bune. Ostavismo Mostar i dođosmo na veliku ravnicu između brda i Neretve. Na lijevoj strani se na sve strane vide vinogradi i vesele vile, a na desnoj samo kameniti teren. Nakon jednog sata stigismo u Blagaj, gdje ostavismo kočije. Nastavismo put malom pješačkom stazom koja vijuga između rijeke Bune i visoke hridi, gdje ruševine starog dvorca Stjepangrada moćno i dostojanstveno tronuju. Put završava kod jedne ruinirane tekije s izlazom na verandu, gdje se pojavljuje čaroban prizor – pećina ukrašena stalaktitima iz koje silovito istječe duboka rijeka Buna. To je ista prirodna pojava koju smo upoznali kod vrela Omble. U kući kraj pećine je jedna vrsta mauzoleja s dva sarkofaga u kojima su sahranjene dvije svete osobe.

Danas smo doživjeli pravu afričku vrućinu. Veče je, doduše, donijelo izvjesno olakšanje, ali vrelina nastavlja isijavati iz pregrijanog stijenja. Međutim, božanstveno je noću sjediti na hotelskoj terasi, dok mjesec izliva srebrenu rijeku iz tamnoplavog nebeskog svoda, obasjavajući tu pitoresknu oblast svojim magičnim zrakama, pri čemu se čuje šum drveća i rijeke.

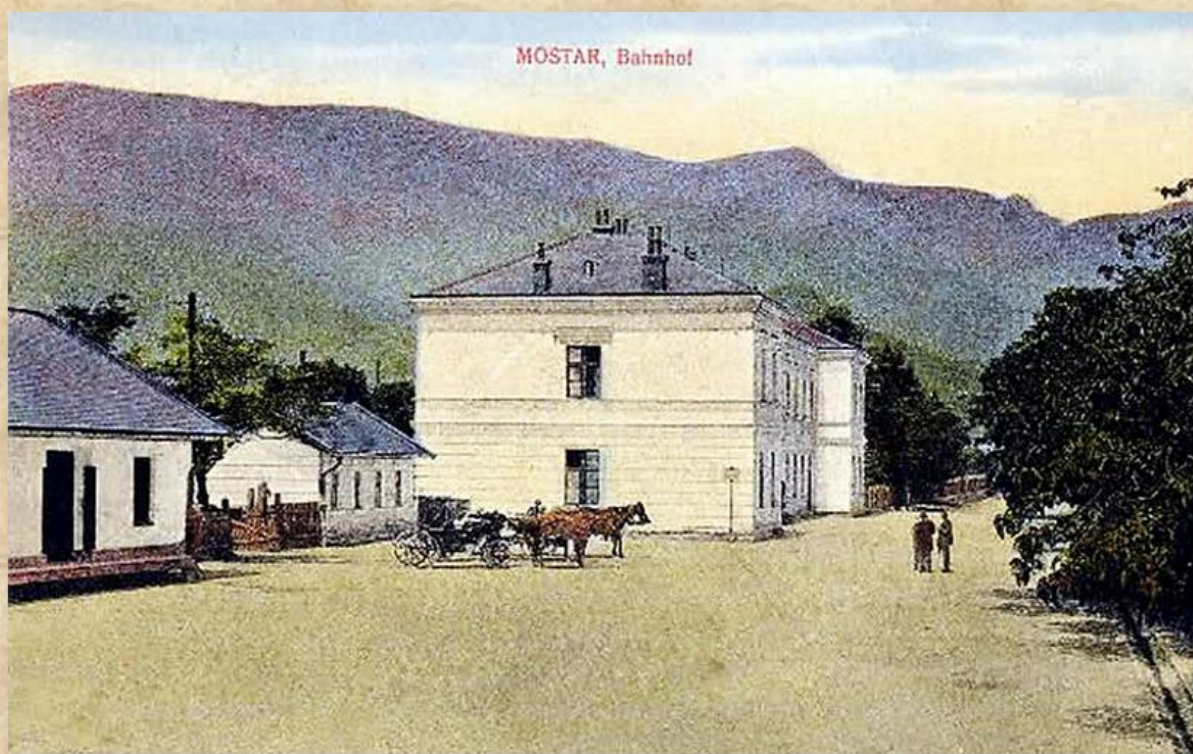
Želim iz Mostara zabilježiti jedan mali događaj koji pokazuje kako je u veoma ranoj mladosti i s koliko dubokom ozbiljnošću kur'ansko sveto učenje usađeno u svijest ovdašnjih vjernika.

Pri dolasku ovamo zaposlismo, kao našeg specijalnog poslužitelja i vodiča, jednog trinaestogodišnjeg turskog dječaka, koji odlično govori njemački. Pošto ne mogoh izgovoriti ili upamtiti njegovo islamsko ime, prozvah ga Kisse-Misse, zbog slične zvučnosti s njegovim nerazumljivim turskim imenom. Čak ga kasnije i njegovi turski drugovi zvuahu Kisse-Misse. Dječak bijaše veoma živahan i horan, pa me je zabavljalo raditi s njim. Tako ga poželjeh naučiti neki švedski izraz i nagovarah ga da ponavlja "gamle trindskalle" (stari debeljko) i rekoh mu da time u društvu pozdravlja svakog Šveđanina. Dječak se udalji, a ja unaprijed uživah u iznenađenju Šveđana koji će biti tako nasamareni. Onaj koji bijaše prevaren – bijah međutim

ja, jer umjesto da obavi moj nalog, ode Kisse-Misse do gospodina Antonija i reče: "Onaj gospodin (pokazujući na me) želi da odem do onoga i onoga i kažem 'gamle trindskalle', ali ja to ne želim, jer ne znam šta to znači, a to može biti neka uvreda!" Lijepa opreznost kod jednog trinaestogodišnjaka.

Kao što rekoh, dječak bijaše prijatan i ponudih ga da me u povratku prati u Švedsku, gdje namjeravah voditi brigu o njemu. Njegove mrke oči sijevnuše od ushićenja na taj prijedlog, ali samo nakratko. Odmah se pojavi duboka ozbiljnost na njegovom licu i plaćućim očima odbije on moj prijedlog. Upitah ga veoma začuđen – zašto ne želi da me prati, pošto bi očigledno imao mnogo bolje životne uslove nego što ih sad ima. On odgovori: "U vašoj zemlji ne postoji ni jedna džamija u kojoj bih mogao učiti svoje molitve". Pokušah ga uvjeriti da mi čak imamo crkve u kojima bi mogao moliti, ali on bijaše neumoljiv, bez obzira što ga je rastanak sa mnom činio tužnim, sudeći po njegovim obilnim suzama, ukoliko nisu uzrokovane mišlju da će izgubiti svoje pare, koje mu tada dobacih.

(Preveo: Haris Tucaković)

Afričko sunce u Mostaru, 1903. g.

Objavljivanje ove knjige možemo zahvaliti našem čovjeku dr. Izetu Muratspahiću, koji je, živeći i radeći u Švedskoj, sasvim slučajno saznao za postojanje knjige pod nazivom "Genom Bosnien och Hercegovina" (Kroz Bosnu i Hercegovinu) potpuno nepoznatog autora, Šveđanina **Augusta Heimera**, napisanu daleke 1904. g. Toliko mu se svidjela da je odlučio prevesti i tako je predstaviti našoj javnosti. Inače dr August Heimer (1863. – 1930) je ovu svoju knjigu napisao nakon sudjelovanja na devetom međunarodnom kongresu geologa u Beču od 20 – 27 avgusta 1903. godine. Heimer je objavio svoja zapažanja iz Bosne i Hercegovine, kombinirajući ih i s geografskim, geološkim, etnografskim i historijskim činjenicama koje je pribavio iz bečkih izvora. Heimer je, pored prelijepih predjela i neobične kulture, uočio i pregršt zanimljivih situacija koje je zapisao u svoju knjigu. Mostar ga je oduševio i vrlo detaljno ga je opisao uz predočavanje brojnih sitnica koje su mu zapale za oko.

[...] Mostar je hvaljen od svih putopisaca i od turista, [...] međutim, teško je reći gdje se ta slavljena ljepota zapravo nalazi. Čini se da nema ničeg drugog do golog stijenja, sjajnog safirskog neba i zelene vode te podugački Mostar sa svojih 2 000 kuća zbijenih između kraških masiva Huma i Podveleža. On nije nikad bio nešto drugo osim mali provincijski grad, nije nikad vidio neke velike događaje i nema nikakve historije. To je sasvim prosto "mostni grad", tamo gdje je bio najprikladniji prelaz preko Neretve.

Mostar je, pored toga, i što se klime tiče vrlo neugodno mjesto boravka. Na ulicama prži u toku najvećeg dijela godine afričko sunce i oduzima želju svake šetnje i izleta. Za vrijeme oba septembarska dana prošle godine bila je temperatura oko 42°C. Večeri ne nude nikakvu svježinu ili novu snagu, a na koncu avgusta napadaju "popadači", ranije pomenuti sitni komarci, i ljudima prave patnju. Ako nekad bude oštra zima, dolazi znatno do izražaja hladnoća, posebno među kamenim zidovima, te žitelji cvokoću u svojim stanovima kojima često nedostaju kaljeve peći. Još strašnije se to osjeća kad bura - sjevernoistočni vjetar - s golih kraških planina s pustošnom silinom šiša nad gradom.

Usprkos tome, Mostar ima tako mnogo interesantnog i lijepog za ponuditi da se stranac nikad neće pokajati za svoju posjetu tom gradu. On je smješten na obje strane Neretve. Glavni dio na lijevoj obali Neretve presječen je po dužini dvjema ulicama, Sauerwaldovom i Glavnom. Kuće su od kamena i uglavnom u dalmatinskom i talijanskom stilu. U toku posljednjih godina izgrađen je jedan dobar dio modernih evropskih zdanja. Stare kuće su obično okrenute svojom zabatnom stranom bez prozora prema ulici ili sokaku i svaka ima svoju malu bašću ograđenu visokim zidom.

Hercegovački glavni grad ne pati od nedostatka interesantnih i idiličnih mjesta. Među prvim koje ćemo pomenuti je čaršija sa oko 500 prodajnih dućana. Iako ona stoji znatno iza trgovačkog kvarta u Sarajevu, može se tu kupiti jeftino svakojakih lijepih stvari, npr. vezova, ukrašenih radovima iz Livna, ćilima, glinenog posuđa i drugog. Krojačka ulica, tamo gdje se izrađuju prekrasne zlatom vezene nošnje, koje nose bogati Hercegovci, posebno je vrijedna posjete. Kao u Italiji radi se ovdje vani otvoreno na ulici. Usred čaršije na jednom slobodnom

mjestu nalazi se originalna kafana koju stranci zovu "Kafe Luft" (Kafana Zrak) u jednom paviljonu otvorenom sa svih strana stoje klupe, a na otvorenoj ugljanoj vatri sprema kafedžija odličnu kafu. [...]

[...] Za vrijeme naše dalje šetnje kroz tijesne tihe sokake u četvrti Zahumje, očaralo nam je oči divno zelenilo koje se tu posvuda javlja. Slijedili smo jedan dio toka rijeke Radobolje koja snabdijeva vodom novi mostarski vodovod i protječe pored više malih kafanskih bašča. Zavirili smo u jednu od njih koju je posjedovala jedna Njemica, a čiji čovjek je bio vodnik I klase u Mostaru. Tamo smo dobili dobru čašu piva koje je hlađeno u ovoj ledenoj rječici. Jedan dud s ogromnim obujmom zasjenio je bašču i kuću u čijoj gostinskoj sobi su mnogobrojne lastavice imale svoja gnijezda, pa lete unutar i vani. To je jedna lijepa osobina kod istočnjačkog naroda da se među njima nikad ne događa mučenje životinja, da se nikad ne proganjaju ili zatvaraju ptice, nikad ne preopterećuju konji i druge tegleće životinje preko njihovih moći. Često su oni stupali u svađu s doseljenim Italijanima koji po svom domaćem običaju ne mogu gledati pticu, a da ona ne leži ispržena na tanjurima pred njima. Vlada je smatrala također da mora preduzeti mjere za zaštitu životinja. I mada gomile ptica grabljivica s bešumnim mahanjem krila lebde iznad Mostara, ipak ove bašče daju krov nad glavom još jednom broju kliktaivih ptica pjevačica i za vrijeme blagih proljetnih noći može čovjek usred grada čuti stotine slavuja kako pjevaju. Pravi baščanski dio grada nalazi se duž desne obale Neretve gdje voda Radobolje pada u jednom malom vodopadu. Mnogobrojni mali riječni rukavci navodnjavaju kukurzna i duhanska polja i stvaraju čarobne bašče u kojima zriju smokve i šipci. Još jedno posebno idilično mjesto preostaje mi ovdje da pomenem. Neretva ima velike špilje, očigledno nekad izdubljene rijekom, a u njima i bačšama iza njih postavljena je pivnica. Tamo je divno svjež i čovjek se osjeća dobro raspoložen. To čine također i stotine lastavica koje ne hajući za ljude lete unutar i vani, a imaju svoja gnijezda u prostoriji. Oдавde se također ima divan pogled nad Neretvom čija se divlja ljepota baš u gradu najbolje ističe. [...]

[...] Mostarske ulice su u dobrom stanju i toliko čiste koliko je to uopće moguće s tolikim brojem teglećih životinja koje dnevno idu po njima. Cijeli karavani dolaze sa sela sa svim mogućim vrstama robe. Žene tjeraju ulicama stada ovaca i koza, a istovremeno su zaokupljene pletenjem. Naglašene ljepote - osim figure - ne vidi se među ovim ženama sa sela. One su najčešće vrlo preplanute kože i imaju prljavu odjeću, ali nijedna nije bez ogrlice od srebrenjaka ili staklenih i ćilibarskih perli. Čak i na glavi nose dijademu, skupocjene ukosnice i kovani novac, često majstorski spojene u mnoge male pletenice. Neurednost odjeće bi se mogla objasniti nestašicom vode koja vlada u brdskim područjima, budući da toga nema u onim krajevima gdje se ima dobar pristup vodi. Međutim, nedjeljna odjeća je uvijek uredna i rublje je lijepo izvezeno u južnoslavenskim mustrama. [...]

[...] Područje oko Mostara je bogato interesantnim mjestima. Jedan izlet koji naročito ne bi smjeli zanemariti lovci, je izlet na Mostarsko blato, ime koje je otprilike slično neuspjelo kao ime močvara za naša velika norlandska jezera, budući da i kad se ono u toku ljeta također djelimično isuši, pokazuje ipak najčešće plavu jasnu vodenu površinu, kao jedno alpsko jezero, a obuhvata područje od 30 km². Put do tamo vodi kroz tipični kraški pejzaž. Samo na jednom mjestu vidi se na osobno iznenađenje park mladih hrastova i drugog listopadnog drveća. To je privatno vlasništvo koje je radi zaštite od koza ograđeno. Ovo predstavlja najbolji dokaz da se kraško zemljište, barem na zaštićenim mjestima od bure, može s uspjehom zasađivati, ako se samo mogu zaštititi mladi zasadi od njihovih četveronožnih smrtnih neprijatelja.

Kasnije, kad cesta pravi jedan zaokret nalijevo, otvara se veličanstven pogled na Mostarsko blato. Ono je sjeverno i istočno omeđeno stijenama litica koje se gole i puste obaraju okomito do vodene površine. Južno imamo jedan dugačak obronak šumovitog planinskog grebena Trtre. Plodno tlo pokraj jezera daje žitarice, vino, duhan i raznovrsno voće. U selima koja se nalaze zbijena jedno uz drugo žive samo katolici. Doduše, na južnoj obali jezera stoje još živopisne ruine jedne džamije, prekrivene gustom povijušom, ali muslimani su se izgubili. [...]

Omnibus ispred hotela po 40 hellera, 1905. g.

Još jedan izuzetno koristan vodič za ono vrijeme sačinio je **Karl Baedeker** 1905. g. pod nazivom "Austria-Hungary including Dalmatia and Bosnia Handbook for travellers" (Priručnik za putnike Austrija-Mađarska uključujući Dalmaciju i Bosnu). On je inače radio slične vodiče za sve krajeve svijeta. U njima je u kratkim crtama opisivao najznačajnija mjesta koja je vrijedilo posjetiti. Brojni podaci su se mogli pronaći u toj vrsti vodiča – nadmorska visina pojedinih mjesta, udaljenost pojedinih gradova od drugih, imena hotela, cijene noćenja, prevoza, ulaznica i sve ostalo što jednom putniku-turistu može koristiti. Koliko je bio značajan njegov vodič pokazuje i činjenica da se po njemu svi vodiči ovakve vrste širom svijeta nazivaju bedekerima. Ne znamo je li Baedeker osobno posjetio svako mjesto (što je isključeno, jer je po opsegu to nemoguće ostvariti), ali je svakako imao pouzdane podatke na koje se svaki putnik mogao osloniti.

84 M. Mostar. — Željeznički restoran preko puta kolodvora, sa sobama po 1 K. 60 h. — Hoteli: Neretva, 7 min. istočno od želj. postaje, na lijevoj obali Neretve; — omnibus ispred hotela po 40 h., hotel vrlo ugodan, s vrtnim restoranom; — Pošta na Rudolf-Platzu — Caffè Mikačić, Glavna ulica, Caffè Stadt Wien, Sauerwaldgasse (Srednja). — Kočije, vožnja po gradu za 1/2 sata po 2 K., svakih dodatnih 1/2 sata po 1 K.; van grada 2 K. 80 i 1 K. 40 h.

Mostar stanovnika 14 400, (polu njih Muhamedanci), i vojni garnizon s 2 000 vojnika, je poslovni centar Hercegovine, i sjedište rimokatoličke i pravoslavne biskupije. Grad se proteže u pravcu sjever – jug na obje strane rijeke Neretve između brda Hum na zapadu i Podvelež na istoku. Od 30 džamija u gradu vrijedi razgledati jedino Karadžebegovu u Sauerwaldgasse. — Skrenuvši na desno kad se napusti željeznički kolodvor, za 3 min. stiže se na raskrižje. Ulica prema jugu prati željezničku prugu i za 10 min. se stiže do rimokatoličke crkve i franjevačkog samostana; Stephanie Allée, s vilama, vodi na zapad; na lijevo (istok) pratimo ulicu Franje Josipa, prelazi se Neretva i odmah na lijevo je hotel Neretva, a za 7 min. iza Sauerwaldgasse stižemo na Carinu ili Glavnu ulicu. U produžetku, na desno na jug leži bazar, koji je manji od sarajevskog, mada se po prilično jeftinim cijenama mogu nabaviti orijentalni tepisi, vezovi, mozaik srebrni radovi iz Livna, itd. Pratimo Glavnu ulicu (s koje se skreće na lijevo prema grčkoj (pravoslavnoj) crkvi; (divan pogled) do trga kraj telegrafskog ureda (10 min.), kada se ukaže Kameni Most (15. stoljeće), s dvije kule-kapije, koji ima jedan lučni raspon od 100 stopa, i koji premošćuje Neretvu (60 stopa visine), te dolazimo do rimokatoličke crkve (već spomenute gore) na desnoj obali. Glavna ulica vodi dalje na jug do državne Tvornice Duhana (ulaz moguć na zahtjev) i Južnog logora.

Atraktivan je izlet moguće učiniti na izvor rijeke Bune (8 milja na jugoistok, najidealnije poslijepodne; kočija za Blagaj stiže za 1 sat, po cijeni 8 K. s povratkom). Pratimo prašnjavu cestu na jug kroz plodnu dolinu okruženu stjenovitim brdima, prolazimo južni vojni garnizon i držimo se lijevo kamo se cesta račva. Sada prolazimo pokraj državne voćarsko-vinogradarske stanice i vinskog podruma Jelačić i nakon 7 1/2 milja stižemo u Blagaj, nekad značajno mjesto i glavni grad, danas muhamedansko selo. Zatim pješačkom stazom dolazimo do prilično velikih ruševina tvrđave Stjepangrad. Nakon odmora spuštamo se u podnožje brda, pored polusrušene

džamije stižemo do tekije gdje leži turski svetac, pa na drvenu verandu s koje se pruža prekrasan pogled na grotlo i izvor rijeke Bune (cijena ulaznice 50 h.).

(Preveo:Tibor Vrančić)

Postoji i knjiga žalbi, 1905. g.

*Još jedan hodoљub-putnik-skitnica-putopisac prošetaše našim gradom 1905. g. U knjizi je naveo iskustva sa svojih putovanja koja je obavio u nekoliko navrata odvojeno. Opisao je Egipat, Istambul, Dalmaciju od Trsta do Boke, Crnu Goru, Hercegovinu i Bosnu. Bio je to pukovnik po zvanju, **J. P. Barry**, koji je svoje dojmove o putovanjima smjestio u knjigu „At the Gates of East“ (Na kapijama Istoka), iz 1906. g. Zanimljiva su njegova zapažanja kao iskusna putnika koji je prošao cijelu Europu i pola Azije. Evo ukratko nekih njegovih dojмова o Mostaru.*

[...] Ako odlučite putovati ovamo, budite izuzetno obzirni u odabiru godišnjeg doba. Ljeti Hercegovina uvelike nalikuje zagrijanoj ploči šporeta. Vrućina je grozna, doseže pokatkad i 50° Reaumur skale (65°C – valjda je mislio na suncu – op.prev.). Priče o jadima grilanja koje su mi kazivali ovdašnji austrijski časnici, uvelike me podsjećaju na gornji Sindh (Pokrajina u Indiji – prim. prev.).[...]

[...] Hotel Narenta u Mostaru, u kojega sam stigao hotelskim omnibusom po kiši u 7 i 15, je vlasništvo austrijske vlade, zbog čega putnik ne može biti baš previše zadovoljan. Na pojedinim važnijim odredištima, koja još nisu iskusile dobrostojeće privatne hotele, postoje vrlo udobni hoteli koje je osnovala država i koje vode poduzetnici pod državnom kontrolom. Važeće cijene su izvještene u svakoj sobi putniku na uvid, a postoji i knjiga žalbi. Državni inspektor obavlja povremene posjete kako bi se uvjerio da li se državne upute o vođenju hotela sprovode... Budući sam odsjeo u nekoliko ovakvih polu-državnih hotela, mogu slobodno reći da se vjerodostojno vode. Što činiti u jednom orijentalnom gradu kao što je Mostar bez hotel Narente, pitanje je koje se sa strahom nameće svakom civiliziranom umu. No, situacija je u ovom slučaju jasna i idealna, jer rijeka pjenušavo hrli kroz tjesnac između kamenitih izbočina prema svojoj delti u Jadranskom moru. Moja soba s najboljim pogledom na grad i rijeku košta samo nekih 2 schillinga. Restoransko uređenje je izvrsno. Pastrvu koja se ovdje dobije ne možete naći više nigdje. Putnik koji je upoznat s ovim gurmanskim užitkom za nepce svakako počinje svoju večeru s „forellen“. (Pastrve – prim. prev.) [...]

[...] Pivo je, mislim, bilo marke Salvator i svakako spada u bolja. I ovdje i u Sarajevu je bilo odlično, tako da ga boljeg nisam pronašao nigdje na Balkanu. Nepotrebno je reći, da je kava ovdje u poluturskim provincijama konstantno izvrsna. Moram naglasiti svojim čitateljima kako bi razumjeli da se ovdje mnogo više vrijednosti dobije za isti novac nego bilo gdje u Zapadnoj Europi. [...]

[...] Žene, naravno, također mogu poći na ovakav put. Sobe bi se trebale rezervirati telegramom. [...]

[...] Ljubaznost koju susrećete ovdje nema onu poslovnu težinu. "Dobro jutro" i lagani naklon su veoma srdačni. Nema ovdje rojenja konobara na vratima kada napuštate hotel kako bi vam požurili izraziti blagoslove dok su im oči zabodene u vaše novčanike kao čiode. Nema

ovdje organiziranog prosjačenja na odlasku kao u grand hotelima Zapada... Bojim se da su ovakvi ostaci lijepog ponašanja predodređeni da uskoro izumru. [...]

[...] Muslimanske žene su potpuno nevidljive u svojim omotačima na ulicama. Žalosno je vidjeti te jadne stvorove kako iznova pumpaju svoj izdahnuti zrak natrag u pluća. Pored toga što umotavaju svoja lica, imaju posebne crne ogrtače s visokim ovratnicima, koji im strše uspravljeni kao sljeme na krovu, i to je karakteristična odjeća samo ovdje u Mostaru.

(Preveo:Tibor Vrančić)

Hotel u kojem možete poručiti što god želite, 1908. g.

Prošlo je više od 100 godina od putovanja Mrs. **E.R. Whitwell** kroz Bosnu i Hercegovinu. Ona je na put krenula sa slikarskim kistom i štafelajom, putovala od mjesta do mjesta i svoje utiske prebacivala na platno. Daleke 1908. godine putovala je kroz Bosnu i Hercegovinu, a godinu dana poslije objavila je knjigu „Through Bosnia and Herzegovina with a Paint Brush” (Kroz Bosnu i Hercegovinu sa slikarskim kistom). U Mostaru je boravila tri dana aprila 1908. godine. Izuzetno lijepim i biranim riječima opisala je svoj boravak u hotelu Neretva. Skice i zabilješke koje je Mrs. E.R. Whitwell objavila u ovoj knjizi su, kako ona kaže, „njene lične reminiscencije s jednog vrlo zanimljivog i ugodnog putovanja i odmora u ovoj zemlji, van uobičajenih staza”. Gospođa Whitwell (1853 -1929), pod pravim imenom Mary Janet Leatham, bila je supruga Edwarda Robsona Whitwella, koji je bio vlasnik jednog rudnika, a kasnije izvršni direktor i podpredsjednik Hordern rudnika na sjeveroistoku Engleske. Gospođa Whitwell putovala je njihovom porodičnom jahtom i pisala knjigu o svojim putovanjima. 1907. godine boravila je sama deset dana na Korzici i objavila knjigu s crtežima s tog putovanja, a sljedeće godine je pošla na putovanje sa svojim prijateljima i ostala šest sedmica. Na tom putovanju, posjetila je Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. U Mostar je doputovala vozom iz Dubrovnika, 4. aprila 1908. godine.

[...] Iz Dubrovnika smo krenuli praćeni jakim pljuskom, kiša je počela padati dan ranije i nastavila je padati čitavo vrijeme puta do Mostara. Kad smo stigli u Mostar, oko 19,30, bilo je vrlo lijepo. Putovanje traje osam sati. Voz se penje uz planinu, od kraškog, hrapavog, sivog kamena, Na vrhu puše jak vjetar, pogled sa obje strane visoravni je više nego lijep. Voz se zaustavlja na mnogo malih stanica, putnici na tim stanicama izlaze iz voza, kupuju piće u bifeima. Na nekim stanicama, voz je stajao i čitavih deset minuta bez nekog velikog razloga, a putnici su izlazili iz voza i hrlili put bifea.

Hercegovina se od 1878. godine nalazi pod titularnom vlasti Turskog sultana, a pod administrativnom upravom Austrougarske. Omeđena je na sjeveru i istoku sa Bosnom, na jugu sa Crnom Gorom, na zapadu sa Dalmacijom, a Jadran dodiruje jedino u Sutorini. Ljudi žive pretežno u selima, postoji samo pet gradova, a glavni grad je Mostar.

U Mostaru, na rijeci Neretvi, nalazi se lijepi Stari most, koji povezuje dva dijela grada. U dolini rijeke Neretve rastu masline, murve, smokve, uzgaja se bostan, grožđe, riža i kukuruz. Na planinama, koje prelaze visinu 2 000 metara, rastu šume bukve i bora. Najveće planine nalaze se na granici sa Crnom Gorom. Uzgajaju se ovce i koze, a od vune se prave dugi debeli bijeli ogrtači, koji se mogu vidjeti izloženi na vratima mnogih kuća u selima pokraj pruge, usput sve do Mostara. Ovuda prolazi cesta iz Sarajeva u Bosni, kroz Hercegovinu, pa sve do Jadrana. Ove krajeve posjetili smo u aprilu, to je rani period godine i ponekad malo pohladno, a ostalima bih preporučila da ovamo ne dolaze, barem prije juna.

U Mostaru smo odsjeli u prilično udobnom hotelu Neretva, uz koji se nalazi i prelijep restoran. Tu možete poručiti šta god želite, a primijetili smo da se ovdje kuha mnogo bolje nego

u Dubrovniku. Čak i dvije žene, kao što smo bile nas dvije, mogu bez problema putovati ovim putem ako govore talijanski ili njemački, a u hotelima svi govore engleski.

Ja sam unajmila vodiča i nosača, koji nosi moj materijal za slikanje i čuva me od gužve. Zove se Karabajić. Sve je to praktično, ali nije i nužno. Sljedećeg dana pošli smo u grad. Svuda okolo bilo je puno blata. Kiša je padala u intervalima, ali smo, ipak, uspjeli vidjeti stari grad, s mnoštvom malih dućana, koji imaju izloženu robu. Nije bilo ništa posebno što bi nas dovelo u iskušenje da nešto kupimo, iako je bilo vrlo zanimljivo gledati sve to. Vidjeli smo mnogo džamija s malim minaretima. Bilo je suviše mokro da bih nešto slikala, zato sam se okrenula gledanju pejzaža. Imala sam namjeru uzeti kočiju i provozati se poslije ručka, ali je udario takav pljusak, da sam odustala. Čak smo se u jednom momentu pitali, hoće li ikad prestati padati. Poštanske marke u Hercegovini su fascinantne, vrijednost im je od četvrt penija pa naviše, a prilično su velike i zauzimaju dobar dio omotnice pisma.

U Mostaru smo bili impresionirani ženskom nezgrapnom odjećom sa širokim ogrtačem, sašivenim od nekog crnog materijala, cijeli gornji dio tijela i glava bili su pod feredžom, a žene su se gegale kao patke, kad ih gledate otpozadi.

Ovdje sam naslikala jedan moj pogled prema Starom Mostu.

Poslije podne sam napravila izlet kolima u Blagaj. Od Mostara je Blagaj udaljen osam milja. Bila sam sretna da je prestala kiša i mogla sam nacrtati izvor Bune, jedne od najljepših

rijeka u ovoj zemlji, koja se na čudnovat način probija kroz planinu i ovdje izvire. Mlinica i džamija (tekija, op.a.) su se uklopile u moju sliku, kao i duboka plava voda sa svim svojim šarmom. Bilo mi je žao što je vrijeme u Mostaru bilo tako loše.

Sljedećeg dana pojavilo se sunce i prije našeg polaska vozom za Sarajevo napravile smo kolima još jednu posjetu gradu, ali sada drugim ulicama. Sve je bilo tako slikovito. Mnoštvo malih dućana sa raznom robom. Žene iz boljeg staleža nosile su za nas interesantnu feredžu, sa jednim nastavkom na glavi, poput poklopca na motoru, tako da joj niko ne može vidjeti lice, a one same gledale su, kao negdje iz dubine. Boje ovog pokrivača bile su ili crne ili tamno plave. Mnoge žene nosile su duge gaće (dimije, op.a.) ispod ogrtača i podizale ih visoko, da ih ne bi zaprljale blatom nakon kiše.

San ili bajka iz Hiljadu i jedne arapske noći, 1908. g.

Frances Kinsley se 1881. g. udala za Charlesa Hutchisona, kasnije prvog direktora Prve nacionalne banke Chicago. Odlučili su, skupa s nekim članovima svoje obitelji, obići automobilom Dalmaciju, Crnu Goru, Hercegovinu, Bosnu i Hrvatsku. Krenuli su iz Pariza, preko Trsta i Dalmacije, stigli u naše krajeve, a 8. maja 1908. društvo je ostalo tri dana u Mostaru. Kako su uspjeli u ono doba automobilom preći toliku razdaljinu, s kojim problemima su se sve suočavali, kako su nabavljali gorivo, otkud nabavljali tada vrlo rijetke mape, kako savladavali uske i neprohodne ceste, opisali su u svojoj putopisnoj knjizi *"Motoring in the Balkan"* (S automobilom po Balkanu), izdatu 1910. g.. Stil pisanja ovog putopisa se približava nekoj romansiranoj priči, s dosta dijaloga, razmišljanja. Francis zamjećuje mnoge detalje koje muškom oku bježe, stoga je užitek proputovati Mostarom prije više od stotinu godina.

[...] Veoma nas je iznenadilo da smo u Mostaru naišli na udoban moderan hotel smješten na samoj obali rijeke Neretve. S prozora hotela koji su okrenuti k istoku pruža se predivan pogled na sjenoviti park, a naši obroci su posluživani na otvorenoj terasi. [...]

[...] "Čitao sam u nekim knjigama da je Mostar glavni grad Hercegovine", reče Entuzijast (Francis je u svojoj knjizi nadjenula imena prema karakteristikama pojedinih osoba koja su im činili društvo, pa tako imamo Entuzijastu, Nježnu Gospođu, Vođu, Opreznu i druge). "Uistinu je najveći grad u kojem smo bili nakon Trsta, uz izuzetak Splita. Veličina ih ne čini privlačnima. Mora da su ublizu sagrađeni jer mi se ne čini da zauzimaju mnogo površine"

Upravo tada stigismo na most i nesvjesno zastasmo kako bismo uživali u slici. Uopće nisam u stanju opisati veličanstveni luk, koji izgleda kao da se živo biće proteže s obale na obalu ponad vode koja se pjeni. Čujem riječi koje netko izgovara: "Šezdeset stopa je do površine vode; ima raspon od stotinu stopa, dok Rialto u Veneciji ima raspon od svega sedamdesetičetiri". Brojke mi ništa ne znače, mene doseže pastelna boja i prastare kule stražare; mahovinom obrastao zid od tvrđave i kretanje, šarena gomila, no iznad svega drugoga oduševljava me ova prekrasna savršenost svega. Arapski natpis na mostu "Kudret Kemerî"—što znači, "luk svemogućeg Boga".

U sebi sam uzviknula "vow", "ovo je mjesto kamo želim doći u rano jutro i tu bih mogla ostati satima uživajući. Budući da se kamena klupa proteže čitavom dužinom luka, dok se ja budem odmarala na njoj ljudi bi u svojim dnevnim zadacima užurbano prolazili mimo mene tamo-amoo".

Penjući se uzbrdicom mosta k njegovom centru pogledavamo dolje u zelenu vodu koja juri između stijenovite obale, a zatim podižemo pogled prema gradu na drugoj strani. "Jedanaest, dvanaest, trinaest", glas pored mene broji, i ja odgovaram: "Da, može se s ovog mjesta izbrojati trinaest minareta". Izbrojala sam ih sve. "Kako li su samo simbolične – te vitke kule s balkonima koje su upravljene nebu.

”Kako su divna stara stabla kraj ovih zelenih kupola džamije odmah ponad rijeke! Pitam se da li bi ih mogli promotriti iz blizine.”

”Možda su u nekom privatnom vrtu”, natuknu Oprezni. No, mi smo već hitali preko mosta i spuštali se niz uzanu uličicu iz bazara, željno tražeći put do njih. Ispred suncem obasjanog prolaza, oklijevali smo samo tren, kada se jedna čučeca figura s dugom lulom uspravila i bez riječi nas povela po kamenom popločanom puteljku između tunela od kamenih zidova. Ugledasmo fontanu s tekućom vodom i krovom iznad koji ju štiti, kao i razgranate zelene grane i široki, nadsvođeni ulaz u džamiju. Tu se čovjek zaustavi, nama ženama bijaše ulaz zabranjen, te skidajući cipele, izrecitira, kao formulu, svoje objašnjenje od nekoliko njemčakih riječi koje je poznao:— ”Mehmed pašina džamija, prva u Mostaru, četristo godina stara, a ono je Mecca — Muhamedovo ime, — tamo stoji propovjednik, a ovo, pokazujući na uzane zavojite stube, vodi na minaret. ”Ja sam mujezin”, ponosno dodade. Bogati tepisi, prigušeno svjetlo, siluete s prekriženim nogama koje uče Kur`an ispod niskih prozora, stoljetni zidovi i maurske rešetke, činile su izvanrednu sliku.

Okrenuli smo se i došetali do šarmantnog trijema za odmor uživajući u smirujućoj sceni. Između njišućih grana velikog stabla vidi se Neretva kako vijuga među stijenama i prekrasna brda. Preko visokog luka Starog mosta kreće se povorka dražesno odjevenih likova, tako čudna, tako mistična! Sanjamo li ili se obistunjuju bajke iz Hiljadu i jedne arapske noći?

Vraćajući se natrag prema našem boravištu, kroz tihi zrak se uzdigao neobičan ptičji pjev. Uzdrhtalo sam pogledala prema gore. "Da, to je slavuj", odgovori moje englesko društvo na moje neizrečeno pitanje. "Ovdje pjevaju neprestano, posvuda, čak i iz grmlja neposredno kraj željezničke pruge".

Po kalendaru je bio deveti maj, no zrak je kao u julu; uzalud se gleda u nebo za pokojim tananim oblačićem na blistavom nebu. Lanac brda oštro reže nebo, njegove strme litice pod kutom prave sjene, ružičaste, svjetloljubičaste i zelene. [...] Promiče žena u dimijama vodeći djetešce za ruku i balansirajući tablu na glavi na kojoj stoje dvije vekne nepečenog kruha. Da li ide u javnu pekaru? Kombinacija dimija, kockaste pregače i natovarene glave je na neki zabavan način nepodudarajuće, no, čak i katolkinje nose ovu muškobasnjastu odjeću. Nedjeljom je ona od crne svile, bogata, široka i dugačka. Smiješno je gledati napore ovih svećanih gospođa da ih odignu od prašnjave ceste dok njome hodaju. Međutim, modni kostim koje nose mostarske Turkinje za van, toliko je slikovito opisao major Henderson u svojoj sjajnoj knjizi o Balkanu da meni ne preostaje ništa drugo nego da prepisem njegove riječi:

"Zamislite si dugi, veoma debeo tamnoplavi ogrtač, vrlo sličan onome kojega nosi g. Thomas Atkins, jedino što je ovaj opremljen ogromnom kragom koja stoji uspravljeno gotovo stopu u vis. Ova nošnja je u potpunosti prebačena preko žene koja ju nosi te je tako njome cijela omotana skupa s glavom, kopčom je pričvršćena ispod grla, odmah ispod nosa, ostavljajući krutu kragu isturenom naprijed, kao ogroman kljun. Jedino je ostavljen prorez za oči koji se prekriva maskom od tankog muslina. Ovaj plašt-kabanica je čvrsto zakopčan sve do dna s tim da su rukavi pričvršćeni na leđima i slobodno se njišu, baš kao neka zakržljala krila. Takav kostim kompletiraju ogromne crne ili svjetložute nezgrapne i labave čizme". [...]

[...] Turistički gledano, Mostar nema puno znamenitosti, ali ima divnih prizora, živućih u svako doba, a i nošnja je mnogo raznolikija i privlačnija, nego u Dalmaciji, što puno govori. Istočnjački karakter građevina također stvara odgovarajuću podlogu, a blještava bijela svjetlost podsjeća na onu u Kairu i na Istoku.

Na bazaru, u ulicama s visokim zidovima, kraj džamija, na polukružnom mostu – skupljaju se po danu ljudi, žene i djeca u šarenim grupama. Međutim, nezaboravan doživljaj izaziva nedjeljna misa u franjevačkoj crkvi. Vojnici u svojim kaki i crvenim fesovima tvore čudnu zbrku boja; seljaci s veselo vezenim prslucima preko čistih bijelih košulja, u širokim vrećastim hlačama, s bijelim vunanim dokoljenicama, u opankama i crvenim fesovima; u bijelo ogrnute žene s maramama, ispod kojih vire nanizane niske dukata, sve stojeće, klanjajuće ili klečeće istočasno, ostavljaju kako snažan i upečatljiv dojam tako i veoma slikovit. Ništa manje dojmljiva je scena izlaska iz crkve kada vjernici nahrupe van na svjetlost pa se skupljaju ispod sjenovitih krošnji na bijeloj ulici i veselo ćaskaju u grupicama.

Nemaju nikakva straha od kamere, i mada su ljudi ugodni, Turci, čak i muškarci, klimaju glavama nijemo odbijajući kada se ovakva tema načne. "Kakav je to odvratan ovičaj bojiti kosu kanom u cigla crvenu", komentirala je Nježna Gospođa kada je kraj nas prošla djevojka u dimijama tako obojena. "Mislite li da ova medalja što visi s kape na čelu djevojke služi kao amajlija protiv urokljivih očiju, je li samo ukras ili je možda na njemu izgravirano njeno ime u slučaju da se izgubi?" Međutim, našu pozornost je tada odvuкао zvuk glazbe. "Iskreno mislim da su to gusle", uzbuđeno sam izjavila, "možemo li otići onamo i vidjeti?"

Posmatrajući s razumne udaljenosti, uočili smo starog muzikanta kako gudi po nacionalnom bendžu kao i kolo koje se vilo na ulici; ali, avaj! — ova grupa Srba su to činili tako što su odbacili svoju narodnu nošnju i odjenuli obična gradska odijela. [...]

[...] U subotu je u parku ispred hotela svirala vojna glazba od 7,30 popodne do ponoći. Sva gradska moda u posljednjim venecijanskim toaletama je zauzela brojne stolove osvijetljene lanternama. S našeg balkona pogled je bio kao na pozornicu. Ništa manje spektakularnosti trenutku nisu oduzimale ni sjajne vojne uniforme. Zadnje čega se sjećam te večeri je bio veseli smijeh i ugodan žamor mnogih glasova koji se razaznavao između tonova valcera koje je svirala vojna kapela.

(Preveo:Tibor Vrančić)

Dženaza – žurno brisanje tragova ljudskog postojanja, 1909. g.

*Nijemac, rođen u Češkoj 1876. g., **Robert Michel**, uveliko je doprinio popularizaciji Bosne i Hercegovine u Europi onog vremena. Bio je književnik s činom natporučnika u k.u.k. vojsci. Mostar je posjetio dva put – prvi put 1898., kada je službovao u našem gradu i drugi put od 1907. – 1909., kao već afirmirani književnik s brojnim novelama, romanima i dramama iza sebe. Pisac koji je dotad bio izuzetno popularan, iza 1945. g. pada u zaborav. Njegovo djelo "Mostar" predstavlja neizmjereno bogatsvo istorijske baštine, jer je u njemu izuzetno detaljno predstavio Mostar, ljude i običaje kakvi su bili na početku dvadesetog stoljeća u izvornom obliku. Umro je u Beču 1957. g.*

[...] Osim toga, u gradu ima mnoštvo muslimanskih harema. Raj upokojenih Muslimana sastoji se od devet katova u kojima se nebeske radosti na izniman način sve više i više povećavaju. Svaki kat sličan je beskrajnoj bašči sa čudotvornom rijekom i divnim potocima. Tu najraznovrsnije voćke nose uvijek plodove, da slađih čovjek ni poželjeti ne može. Kuće su od čistog zlata i srebra u kojima ni jedna želja ne ostaje neispunjena. Tijelo i duša nalaze tamo u najpunijoj mjeri svaku željenu nagradu.

Za svoje mrtve muslimani Mostara imaju također uredene male rajeve za posljednji ovozemaljski boravak. Njihovi haremi oduševljavaju oči više nego najljupkije bašče.

Nije teško otkriti tajnu njihove ljepote. Mrtvi se pokapaju i dobijaju svoje bašluke, sva druga briga prepušta se prirodi. A priroda gotovo uvijek uspijeva da od ljudskih djela koja se predaju njoj tvori čuda od ljepote.

Svaki mezar ima dva vitka grobna kamena, jedan viši povrh glave i jedan niži povrh nogu. Veći nosi turskim jezikom uklesano ime mrtvog, ime oca i podatke o danu smrti. Ako je bašluk namijenjen muškarcu, na gornjem kraju nosi jedan veliki turban ili neko drugo simboličko proširenje. Bašluci žena završavaju se jednim jednostavnim šiljkom.

Graditelji džamija i mnogi drugi zaslužni ljudi dobijaju za posljednje prebivalište jedan mali mauzolej zvani turbe. Ova turbeta su nadsvodjena lijepim kupolama na vitkim stubovima. U Mostaru se ovakva turbeta mogu naći u nekoliko harema.

U nekim od turbeta leže zaslužni vjernici "dobri" (muslimani imaju i poslanika u smislu kršćanskih religija). Njihov najveći, ali i posljednji poslanik bio je Muhamed. Ovaj je došao tek iza poslanika: Adema (Adama), Ibrahima (Abrahama), Muse (Mojsija), Dauda (Davida) i Isa peygambera (Isusa). Poslije najvećeg poslanika Muhameda, na zemlji su se pojavili samo istaknuti sljedbenici prorokovi. To su bili ljudi sa raznim božanskim osobinama. Takav jedan vjernik – "dobri", leži u turbetu harema Čejvan-čehajine džamije. Priča kaže o njemu ovako: kad je jednom u XVIII vijeku doprla vijest do Mostara o upadu Austrijanaca u Bosnu, on je upravo sjedio u jednom dućanu na Velikoj tepi i brijao se. Napola obrijan, izleti on na ulicu i

žestoko zamahnu više puta svojim štapom kroz zrak, tražeći osvetu Muhamedovu protiv Austrijanaca. Iza toga iščezne bez traga. No u isto vrijeme ove zamahe štapom osjetiše Austrijanci kao udarce mačem sve do Banja Luke. Vidjeli su ga poslije dugo vremena na jednom brdu kod Mostara – svoju vlastitu odsječenu glavu nosio je pod pazuhom. Sišao je u grad i kod džamije Čejvan-ćehajine iščezao u zemlju. Na ovom mjestu podignuto mu je turbe.

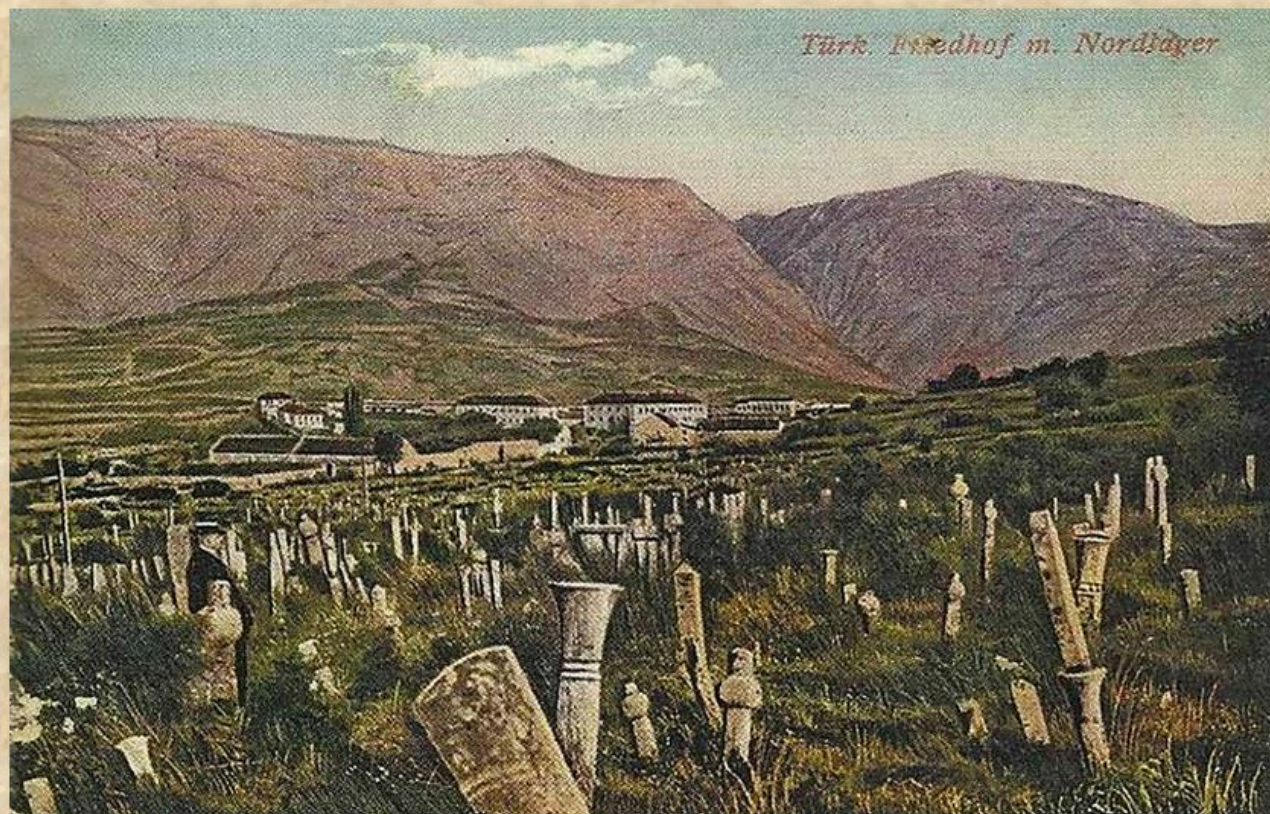
Grobovi – mezari nisu poredani pravilno kao na evropskim grobljima. Bašluci se podižu samo toliko daleko od ruba groba da između njih i groba ostane komad tvrde zemlje, da ih slijeganje zemlje u grob ne povuče sa sobom. Ukoliko su bašluci veći utoliko mora biti veće odstojanje od groba. Ipak, većina bašluka nagne se na stranu. Mnogi utonu sasvim duboko, a mnogi, čak, leže poprijeko na travi. Nikakav put ne vodi između grobova, nema nikakvog cvijeća, nikakvog ukrasnog busa koji je ljudska ruka zasadila. Pa, ipak, ni najbrižljiviji vrtlar ne bi ljupkije okitio groblje, ni najiskreniji umjetnik ne bi mogao stvoriti bolju harmoniju od ove što tu postoji. Nepravilni, čedno lijepi bašluci obrasli su gustim žbunjem divljih ruža, crnog gloga i svakojakih puzavica. Tu i tamo vidi se grupa velikih bašluka, čvrsto obavijenih divljim bršljanom, kao da se dugo godina trudio da poveže spomenike onih koji oplođuju njegovo korijenje, u čvrst struk. Mjestimično samo visoka trava pokriva hrapavo tle i sjajni cvjetovi dopiru do turbana nakrivljenih bašluka.

Tako raznolika i osobena je ljepota pojedinih harema. Svaki harem opet ima u svojim raznim dijelovima takvu raznolikost draž da je to teško opisati riječima.

Najveći haremi nalaze se na izlaznim mjestima iz grada. Od divne Šarića džamije harem se proteže sve do Južnog logora, i od kuća na Neretvi do padina Podveležja. Na sjevernom izlazu na glavnoj ulici kod mahale Fatima-kadune, prostire se jedan veliki harem, mjestimično zasut odronom sa brda stolac. Na ovim grobljima sahranjuje se još i sada. Ipak, na njima ima tako skrovitih mjesta kao da nikada ljudska noga nije stupila na sveto tlo. Još je čarobnija ljepota onih harema koji se više ne koriste. Gotovo svaka džamija u gradu ima tako po jednu sablasnu bašču mrtvih u svojim zidovima. Potpuno su bajkoviti ovi mali rajevi, kad u njima ima još i stabala, čije krošnje ih obavijaju u tajanstvenu tamu. Jedan dragocjen primjer naći ćemo u zadnjem dijelu harema Derviš-pašine džamije. Samo ono visoko stablo, zakovršeno bršljanom do najtanjih krajeva grana, daje nezaboravnu sliku. Vrlo je značajan i harem Lafine džamije. Nema u njemu nikakvih žbunjeva osim nekoliko vitkih stabala. Na ovim stablima i na bašlucima divlji bršljan smjestio je najčudniji nakit. I pod širokim krunama starih oraha u haremu kod Dvizac džamije (Baba Beširove džamije) žbunje je tako gusto da se u njemu skrivaju slavuji za svoje klinktave noćne snove.

I kako nam čudno izgleda pogreb jednog muslimana, to žurno brisanje tragova ljudskog postojanja. Tijelo umrlog se zamata u platno, nosi na jednoj jednostavnoj nosiljci (tabut). Nadmetanje, kojim se uvijek novi vjernici tiskaju da bi za nekoliko koraka na vlastitu ramenu ponijeli nosiljku, unosi u povorku neku čudnu žurbu. Za svaki korak koji neko učini noseći umrlog, oprašta se 40 grijeha. Uopće od časa kad mujezin sa munare objavi smrt pravovjernika pa do polaganja u grob, prođe samo nekoliko sati. Štaviše, žuri se najradije takvim tempom da se umrli sahrani već jedan sat iza posljednjeg daha. Tijelo se još potpuno i ne ohladi, udovi se mogu još savijati i na taj način može se pokopati i u sjedećem stavu. Kad umre siromah koji za pogrebne troškove nije mogao ostaviti dovoljan iznos, čeka se sve dok se potreban novac ne sakupi. Inače se onaj koji premine uveče, pokopa rano sljedećeg jutra, a koji umre prije podne,

najkasnije po podne. U međuvremenu drže se pogrebne molitve i umrlog se pere, jer vjernik ni poslije smrti ne smije nečist stupiti pred Boga. I prije nego povorka pođe, učesnici na pogrebu izgovore još zajedničku pogrebnu molitvu.

Pred haremom tabut se metne na zemlju tako da lice umrlog bude okrenuto prema Meki. Tad hodža obavi posljednju molitvu: po jednu u slavu Boga i Proroka i jednu kratku molitvu za umrlog. Tada svi posljednji put s jednom kratkom izrekom pozdrave i pogrebni čin je završen. Na to hodža pita prisutne, da li je umrli u životu bio dobar čovjek. Jednoglasno «da» je odgovor. Pa i za najvećeg zlikovca rekne se u ovom času da je dobar, jer kome se prešute grijesi tome će Bog zaboraviti. Četiri čovjeka tada ponesu tabut do kabura (groba). Dva najbliža srodnika umrlog sađu u grob i preuzmu tabut kojeg glavom okrenutom prema Meki polažu u grob. Da odronjavanjem zemlje umrli ne bi bio oštećen, tabut se prekriva malim daščicama. Svi na sahrani sudjeluju u zasipanju groba zemljom i lopatama. Pošto se zajednički izgovori i posljednja molitva, groblje se napušta. Samo hodža ostaje kod groba da za umrlog prouči još jednu molitvu. Čim se ožalošćeni razidu, dođu dva anđela da traže naplatu od umrlog za sve što je činio i radio za života na zemlji. Prva tri pitanja su uvijek ista. Za ova pitanja hodža dovikuje mrtvacu glasno jasan odgovor.

-Ko je tvoj bog?

-Moj bog je Allah!

-Koje je tvoje sveto mjesto?

-Moje sveto mjesto je Meka!

-Ko je tvoj prorok?

-Moj prorok je Muhamed!

Ali dalje pitanje može čuti samo preminuli i niko mu više ne može pri odgovoru pomoći. Poslije ovog ispitivanja anđeli po zapovijedi Boga preuzimaju dušu umrlog i odnose je. Ako je umrli bio istinski pravovjernik i uvijek izvršavao zapovijedi Muhamedove doći će potom u raj. Grob iskopan u zemlji je širok kako tijelo umrlog ne bi bilo stiješnjeno i da se održava do sudnjeg dana. Međutim, ako umrli nije bio dobar musliman, nije brinuo o zakonima vjere, anđeli ga odnose do pakla i bacaju u onaj odjeljak u koji prema svom teretu grijeha pripada. Oko tijela jednog ovakovog griješnika stisnu se čvrsto zidovi groba i potpuno ga zgnječe da ni kost od njega ne ostane.

U pogrebnoj povorci i pri pokapanju umrlog u grob žene nikada ne sudjeluju. Sve je vrlo ozbiljno i mirno. Ne nariče se i ne plače se nikad, jer bi naricanje moglo umrlom škoditi pred Bogom. Ko poslije muka zemaljskog života zaslužuje raj, nema razloga za tugovanje, a glasno plakanje ne bi bilo ništa drugo nego dokaz da postoji razlog da se za sudbinu duše umrlog plaši.

Ovdje Istok i Zapad žive zajedno, 1909. g.

Britanski časnik, major po zvanju, a putopisac po opredjeljenju, **Percy E. Henderson** je 1909. g. pored Dalmacije, Crne Gore i Mađarske, posjetio i Bosnu i Hercegovinu. Poseban dio se odnosi na njegove doživljaje u Mostaru. S oduševljenjem je opisao svoj boravak i dojmove, i prenio ih u zanimljivo putopisno štivo – knjigu, obogaćenu brojnim fotografijama, pod naslovom "A British officer in the Balkan" (Britanski oficir na Balkanu). Najviše ga se dojmio posjet jednom mostarskom haremu*. Preko jednog austrijskog poručnika, čija je žena poznavala izvjesnu muslimanku Habibu, uspio je obići taj zabranjeni dio ženskih odaja. Vrlo lijepo je opisao unutrašnjost i način života, kao što je i odlično uočio sličnosti i razlike uspoređujući pravi Istok od ovoga koji mu je blizu.

Bilo je ugodno iznenađenje otkriti Mostar kao tipičan orijentalni grad, jer je još neiskvaren rukom europske civilizacije. [...]

[...] Mostar je grad-slika. Pogled s lijeve obale rijeke, koja je ovdje čiste boje žada, koja se jedino gubi mjestimično kad naiđe na sjenku ili stijenu, gdje se pretvara u snježnobijelu pjenu; veličanstven most s kulama, neobično čudne turske kuće, stari grad, minareti džamija, zidovi u obliku litica iza njih, sve to viđeno u odbljesku svjetlosti miješa se u oku kao kod umjetnika.[...]

[...] Nakon obilaska grada otišli smo u tursku kafanu s vrtom baš preko puta novog željeznog mosta na Neretvi i naručili pravu tursku kafu, dok su istodobno kafanski muzikanti naizmjenično uživo svirali kolo, srpski narodni ples i pjevali srpske pjesme s njihovim karakterističnim melankoličnim kadencama.

Zatim smo se vratili u hotel Neretvu, udobno i moderno zdanje, i jeli izvrsnu nertvanjsku pastrvu usput je zalivajući vrstom opola – dobro lokalno stolno vino, sjedeći na širokoj hotelskoj verandi među veselim društvom austrijskih oficira i njihovih žena, te gradskom elitom. Poslije smo sjedili i razgovarali uspoređujući pravi Istok, kojega smo dobro poznavali, s ovim Istokom ovdje, koji mu je sličan, a ipak toliko različit. Na izvornom Istoku čovjek sa Zapada može vidjeti vrlo malo tamošnjeg života. Tamo ljudi žive udaljeni od naših očiju. Tamošnji orijentalni život je sakriven od zapadnjačke znatiželje i više manje je nepoznat ili neshvatljiv. Ovdje Istok i Zapad žive zajedno, jedno do drugoga. Većina ih je iste krvi i govore istim jezikom. Jedino je vjera različita. Vjerniji dojam života muslimana, običaja i karaktera putnik može shvatiti ovdje u manje od mjesec dana nego da boravi na pravom Istoku godinu dana. [...]

[...] Dijelu našeg društva je bio omogućen ulaz u tajanstvene odaje turskog harema koji je pripadao visoko rangiranom mostarskom zvaničniku, a ljubaznošću i pod osobnim vodstvom jedne gospođe Austrijanke, ovdašnje mještanke, uspjeli smo virnuti i u harem koji je pripadao siromašnijem sloju muslimana. [...]

[...] Otišli smo razgledati harem siromašnije klase. U dvorištu, šest ili sedam žena je istrčalo kako bi nas dočekali i pozdravili. One su bile rođake ili susjede i bile su žene različitih

muškaraca. Naime, što se tiče Bosne i Hercegovine, većinom je mit da muškarac ima više od jedne žene u haremu. U cijeloj zemlji nema više od pola tuceta onih koji ih imaju više. [...]

[...] Naša domaćica i njezina kćerka su istrčale kako bi nas susrele, i rukovale se sa svakim ponaosob, izgovarajući pozdrav na mekanom slavenskom jeziku. Predstavljale su šarmantnu sliku u kontrastu s bjelinom zida kuće. Djevojka, već zrela za udaju, je bila visoka i prilično vitka. Bila je odjevena u tirkiznu plavu svilu – dimije od plave svile, izrazito široke, stegnute u gležnjevima, nehaljno je naglašavajući dok je hodala, i imala je jednostavan jelek od istog materijala. Na glavi malena okrugla kapa ukrašena sprijeda i na vrhu veličanstvenim dijamantnim ukrasima, koji su svjetlucali i skakutali dok je hodala. Niska s biserima joj visjela oko vrata – šest ili sedam nizova – prekrasni biseri, a ispod njih ogromna ogrlica od dukata – svaki veličine kovanice od četiri šilinga – nanizani jedan na drugi čvrsto kao da će nekud pobjeći. Sprijeda je visio izrazito dugačak zlatan lanac koji je bio zataknut u džepić na struku. Kasnije smo saznale da je na kraju lanca bio ukrašen sat najbolje europske marke. Zlatne narukvice su bile na zapešćima, a na krajevima debele pletenice njene smeđe-crvenkaste kose su visjeli zlatni i dijamantski ukrasi. Bila djevojka lijepa izgleda, ne u potpunosti lijepa, ali najljepša koju smo vidjeli tog dana, inteligentnog lica, mekane, širom otvorene oči, brzih i gipkih pokreta. Habiba je bilo njeno ime. [...]

[...] Dvoje nas je imalo kameru, ali čim su je ugledali, iz Habibe je izletio mali krik naznačujući njime da su je primijetile i shvatile što je na stvari. Dohvatila je majku i, napuštajući ceremoniju, par je odjurio u kuću vukući sa sobom našu prijateljicu i vodiča. Kad su se trenutak kasnije ponovno pojavili, smijući se objasnile su nam da su Habiba i njena majka kazale da njima "zakonom" nije dopušteno fotografiranje, ali slobodno možemo snimati kuću! I s ovim smo se morali zadovoljiti.

Time je njihova staloženost bila povraćena, a nas su prvo odvele gore u sobu za prijeme, tek potom, kad su se uvjerile da smo suglasni, u glavnu sobu tj. blagovaonicu. Ovo je bila soba čije smo kupolasto oblikovane prozore već odozdo uočili. Na podu prve sobe je bio prekrasan turski tepih, široki divan se prostirao na tri strane, a ormari duž zidova su bili od izrezbarene orahovine. Druga soba je bila slična uz dodatak nakošenih prozora ispod kojih je bio divan – veoma luksuzan, s mnogo jastuka u kutovima. Pokazali su nam kako se izvaliti na divan na turski način, niti ležeći ni sjedeći, nego saviti jedno koljeno na divan i onda na njega sjesti i izvaliti se. [...]

[...] Štogod smo poželjeli vidjeti, Habiba nam je bila spremna pokazati. Na našu zamolbu donijela je par dimija, takve kakve je ona nosila, kako bismo ih mogli pregledati kako su sašivene. Skočila je na stolicu, pridržavajući pažljivo jednom rukom svoju kapu, te skinula s najgornje police jednu od metalnih tacni za jelo, kako bismo je provjerili. Bio je to bosanski rad, ukrašen po rubovima bakrorezom. [...]

[...] Turske djevojčice, koje još nisu prispjele za udaje, hodaju nepokrivena lica; međutim, čak i ove malene kopiraju svoje starije i ako stranac gleda u nju previše upadljivo, povlači maramu na svoje lice ili okreće leđa dok stranac ne prođe. Uzaludno je pokušavati fotografirati ih. Jedini način je dok su nesvjesne toga.

Jednom prigodom silno sam želio "škljocnuti" jednu izuzetno lijepu djevojčicu. Izravno sam joj prišao i zatražio dopuštenje, no ona se iznenadno okrenula i počela bježati glavom bez obzira. Neki Turci, koji su iz blizine promatrali sve to i silno se zabavljali, počeli su vikati za djevojčicom objašnjavajući joj da je to "dopušteno". No, bilo je uzalud, ona je još brže trčala i nije prestajala sve dok se nije dokopala svoje kapije. [...]

[...] Turske žene u Hercegovini su iznimno nezainteresirane, vjerojatno iz razloga što su u potpunosti bez ikakva obrazovanja, one čak i ne pomišljaju naučiti čitati ili pisati. Jedan Turčin, koji je sjedio za susjednim stolom dok je naše društvo upravo raspravljalo o ovoj temi, nam se bez kolebanja obratio široko mašući rukama: "Da dopustim svojoj ženi da nauči čitati i pisati! A zbog čega? Da bi mogla pisati ljubavna pisma nekom drugom čovjeku ili primati ih od njega!?"

Rimski centurioni u togama i sandalama, 1910. g.

*Budimo objektivni pa dopustimo da se nekome boravak u Mostaru nije baš previše svidio; barem ga pohvalimo zbog iskrenosti. Jedan od takvih, jer normalno da nije usamljen, bio je i **Jaekel Blair**, koji je u svojoj putopisnoj knjizi opisao doživljaje s puta po Srbiji, Bugarskoj, Crnoj Gori, Dalmaciji i nedavno pripojenoj provinciji Bosni i Hercegovini. U knjizi "The lands of the tamed Turk" (Zemlje pitomih Turaka), objavljenoj 1910. g., osvrnuo se na ljude, rase, vjere, političke institucije te geografske i istorijske aspekte ovih zemalja.*

U Mostaru, glavnom gradu Hercegovine, jedino oglasi za šivaće strojeve, daju tanani nagovještaj da živite u dvadesetom stoljeću. Grad izgleda da je više prirastao srednjevjekovnom načinu života nego bilo koji drugi na Balkanu.

Rijeka Narenta, koja razdvaja grad na dva dijela, je u stvari uzak i plitak planinski tok, koji nabuja nakon perioda teških kiša koje se survavaju u njega s planinskih bregova i grotesknih klanaca. Tek tada postaje Rijeka koja se valja od obale do obale i prisiljava lokalno stanovništvo da gradi nastambe daleko gore na stijenama.

Za Mostar ne znam da li da ga hvalim ili oplaskujem, jer je to samo zbirka tridesetak džamija za svojih 14 000 stanovnika, od kojih je pola muhamedanaca, a 2 000 preostalih su pripadnici austrougarskog garnizona. Gradske ulice su uske i prljave, a sunce bije na vas između bijelih zidova kuća kao u teškim tropima. Most načinjen od moderne metalne konstrukcije premošćuje Narentu upravo ispred hotela istoimenog naziva, dok se pola milje nizvodno nalazi most poznat širom Europe, koji jednim jednim lukom premošćuje plavu vodu Narente. Starost ovog mosta je neodređena. Pretpostavlja se da ga je gradio Cezar u vrijeme kada je Hercegovina bila rimska provincija. Bilo kako bilo, ništa slično takvoj konstrukciji ili arhitekturi mostogradnje se ne može vidjeti u Europi. Bez obzira koliko je most star on i sada služi trgovcima i stanovnicima gradskih četvrti. Očekuješ svaki čas da ugledaš pokojeg centuriona u togama i sandalama kako prelazi staru konstrukciju

Velom prekrivene turske žene Mostara su svjetski poznate po stilu njihovih haljina koje prekrivaju glavu, a što je karakteristika ovoga grada baš kao što je i Stari most. U svrhu prekrivanja glave one nose vrstu crne kapuljače od krute tkanine, na vrhu sastavljene kao dva krila neke ptice, kroz koju vire.

Međutim, osim Rimskog mosta, zakrabiljenih žena i jednog starog turskog groblja, uistinu se u Mostaru nema šta vidjeti. U svakom slučaju, nakon kratkotrajna posjeta bit ćete pomalo umorni od jednoličnosti grada kojega Turci i dalje smatraju svojim, a vi ćete poželjeti da požurite k dalmatinskim obalnim gradovima, koji su različiti od ovih koje ste nedavno posjetili, kao noć i dan, različite klime, različitih ljudi i običaja, drukčije arhitekture. Sve je to tako drukčije da ćete se čuditi kada stignete u njih zašto niste iznenada bili probuđeni iz prethodnog posjeta.

(Preveo:Tibor Vrančić)

Seljačka misa, 1910. g.

Engleska spisateljica **Maude M. Holbach**, zavoљjela je joш prije Dalmaciju, o njoj je napisala knjigu, a usput se zaljubila i u njene "sestrinske zemlje", Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. Nakon toga 1910. g. svoja putovanja po ovim zemljama opisuje u knjizi "Bosnia and Herzegovina - some wayside wanderings" (Bosna i Hercegovina – neka usputna lutanja). Neki autori je smatraju začetnicom ideje turizma u tada zabitim krajevima Bosne i Hercegovine, prije svih prepoznala je prostorne potencijale za razvoj turizma kanjona Drežanka (ona ga zove Drežnica). Veliki dio knjige posvećuje Mostaru, u kojem je zadiвljuju sitne stvari, kao što je nošnja, burno izražavanje osjećaja ovdašnjih ljudi kao i klima našeg grada. Valja napomenuti da i nju oduševљava misa u katoličkoj crkvi i opisuje je s mnoштvom detalja koje jedino žensko oko može zamijetiti, baš kao i Frances Kinsley Hutchison, koja je iste godine posjetila Mostar kao i Maude. Da li su jedna od druge prepisivale, ili su im dojmovi slični ili... prosudite sami.

[...] Jedan od najdivnijih prizora koje sam vidjela u Mostaru, ili bilo gdje drugdje prilikom svojih svjetskih lutanja, je bila nedjeljna jutarnja misa u katoličkoj crkvi. Polovica crkve je bila puna vojske, dok je druga polovica, osim nekoliko sjedišta koje su zauzimale supruge oficira, bila ispunjena seljankama u bijelim maramama, s tu i tamo pokojim kršnim muškarcem odjevenim u svečano odijelo, koji su skrušeno klečali iza vojnika. Rekoh da mi je scena koju sam vidjela u crkvi bila jedna od najljepših koju sam ikad ugledala, no nisam sigurna da ona koju sam vidjela ispred crkve nije jednaka po slikovitosti, samo što su svečanost interijera crkve i vojna kapela nedostajali. Ispred crkve je bio prostran prostor zasjenjen hladom stabala, i tu su ljudi čekajući na drugu misu, sjedili na zidiću između drveća, ili stajali u malim grupama kako bi proćavrljali s prijateljima. Mora da ih je bilo nekoliko stotina, ponosno odjevenim u prekrasne svećane seljačke nošnje koji pretvaraju mostarske ulice u ljupku scenu na pozornici. Svi odreda nose grimizan fes ili turban (premda ovi prethodni preovlađu), kratke prsluke obrubљene gajtanima koji ističu snježnu bjelinu rukava s kojih se odbijaju zrake sunca; nose hlaće uske sve do koljena, a široke iznad, u bijelim vunenim čarapama i opancima (ručno izrađene cipele od štavљene kože, sve iz jednog komada, na vrhu svinute prema palcu). Mnogi od njih imaju stručak proljetnog cvijeća zakaćenim za fes, možda kako bi ga poklonili draganoj nakon mise. Nikako ne smijem ne spomenuti svilene marame mnogih boja omotane oko struka muškaraca, za kojima su se u prošlosti nosili noževi i pištolji, a danas ih vlasnici nalaze korisnima umjesto džepova. Nakon što je prva misa završila, i nakon što su se vojnici paradno razišli skupa sa svojim svirajućim orkestrom, ljudi su nahlili u crkvu i zauzeli mjesta koja je ispraznila vojska. Još veća gomila bijelo odjevenih žena u bijelim maramama nastupila je na scenu i na jednak način ušla u crkvu i zauzela je sjedala sa suprotne strane. Svećana misa je ponovo otpočela, ovaj put je to isključivo "seljačka misa", zbog koje su mnogi od prisutnih došli iz daleka. Mi smo sjedili ispod drveća i slušali žubor malog potoka, koji je snažno tekao pored crkve, miješajući se s glazbom harmonija iz crkve i svećenikovim glasom. Na kraju oboje prestade, vrata crkve se širom otvoriše, izađoše muškarci, a za njima su ih žene (premda su kršćanke, dovoljno su zadoљene Istokom kako bi zauzele drugo mjesto) skrušeno slijedile.

To je bio trenutak kojega smo strpljivo čekali kako bi i naša kamera završila svoj posao. Ne bez strepnje da će nam mladi i gospođe, sada skupa izmiješani u nevjerovatno slikovitoj gužvi, okrenuti leđa ili uteći kada im pridemo. Pošli smo napraviti neka opipljiva sjećanja ove scene i gle! Na našu radost shvatismo da se ovi ljudi nimalo ne ustručavaju da ih naša mala crna kutija učini besmrtnima.

Nekima od njih smo dopustili da vire na sliku kroz objektiv kamere, što su oni i činili s dječjom radošću, a jedan stari čovjek nas je gestikulacijom molio da ga snimimo. Željeli smo ga zamoliti da nam da svoju adresu kako bismo mu poslali gotovu fotografiju, no gestikulacija je u ovom slučaju bila uzaludna i prošlo je prilično vremena dok smo uspjeli pronaći prevoditelja. Na kraju je prijateljski raspoložen prolaznik, koji govori njemački, dragovoljno ponudio na raspolaganje svoje usluge. Lice starog čovjeka se razvedrilo na mogućnost da će ipak vidjeti svoj portret na fotografiji; no, nastavljao je pitati: "Koliko?" i kad je konačno shvatio činjenicu da neće morati ništa platiti, njegovo zadovoljstvo i zahvalnost su bili ganutljivi. Rukovao se s oboje nas i selamio nas prije i poslije

Kad smo krenuli nazad u hotel, prolazeći prepunim ulicama, ukazala mi se odlična prigoda da primijetim detalje ženske odjeće. Preko svojih dugih bijelih haljina one nose vunene prsluke u bijeloj ili nekoj drugoj boji, često zlatno obrubljene, nose kape ispod gracioznih marama (koje su zabačene unazad i ne prekrivaju lice), u koje su zašiveni dukati. Skoro svaka

ima ogrlicu i prstenje od zlata ili srebra, a čini se sasvim normalnim, ili u najmanju ruku djeluje koketno, da djevojke zataknu ružu ili koji drugi cvijet za uho. Njihove kose su skoro potpuno pokrivene kapom i šalom, međutim, vrlo često uredno upletene pletenice zavijene oko glave vire ispod.

Postoji mala sumnja da li te marame, koje nose hercegovačke žene, potječu od istočnjačkog običaja da se lice u potpunosti prekriva kako to muhamedanke i danas čine. Pojedinačno gledajući, i muškarci i žene u Hercegovini, imaju vrlo lijep izgled, s tamnim izražajnim očima i jasno naglašenim značajkama, a muška uska odjeća pokazuje njihove vitke, atletske figure do savršenosti.

Turske su žene u Mostaru, međutim, pokrivene u potpunosti neprirodno izgledajućom odjećom, što je posebnost Mostara i nigdje drugo u svijetu ju se ne može vidjeti. Njihova tijela su potpuno sakrivena ispod crnog mantila koji u potpunosti obavija tijelo. Na vrhu je vrsta kapuljače zatvorena preko glave i proteže se pola stope ili više ispred lica. Kad biste susreli ovakvu osobu u mraku sigurno biste ustuknuli u strahu od takve prikaze i očekivali biste vidjeti mrtvačku glavu ispod kapuljače. Opasno je piljiti u nju isuviše pažljivo, jer ponašajući se tako činite veliku uvredu muslimanima i vjerovatno ćete biti napadnuti od ženinog rođaka koji je u pratnji, premda ako se usudite to raditi jedino što ćete vidjeti unutar kapuljače je debeli muslinski veo kroz kojega je nemoguće bilo što razaznati. Turci u Mostaru su najkonzervativniji i najortodoksniji od svih muslimanskih zemalja, predstavljajući tako veliki kontrast u odnosu na svoju braću u Konstantinopolju, koji počinju davati sve veće slobode svojim ženama. Djevojke u Bosni hodaju nepokrivene od svoje desete ili jedanaeste godine i često su veoma lijepe usprkos što kanom boje kosu u crveno. Pomiješani utjecaj Istoka i Zapada koji se susreće u Bosni i Hercegovini ostvaruje veliku raznolikost u kostimima. Ženska kršćanska populacija u gradovima nosi dimije kombinirane s modernim bluzama europskih dezena – dimije su vrlo široke tako da imaju izgled suknje, a usto su veoma praktične kad se hoda po blatnjavoj vodi. Jedna moja američka prijateljica je toliko bila impresionirana njima da je izjavila da će si načiniti jedne takve čim se vrati doma.

(Preveo:Tibor Vrančić)

Nema grmljavine crkvenih zvona, 1906. g.

Ernest Clifford Peixotto (1869-1940) bio je američki umjetnik, ilustrator i autor, poznat po svojim muralima, putopisima, i umjetničkim djelima, koja je redovno objavljivao u časopisu Scribner.

Rođen je 1869. godine u San Francisku, kao jedno od petoro djece u sefardskoj porodici. Studirao je umjetnost na Mark Hopkins institutu za umjetnost, gdje ga je Emil Carlsen ohrabrio da ode u Pariz. Tamo odlazi 1888. godine i upoznaje se s brojnim umjetnicima onog vremena. Nakon šest godina vraća se u San Francisko, a potom u New York, gdje se pridružio ekipi iz magazina Scriber.

1897. godine oženio je slikarku Mary Glascock Hutchinson, a dvije godine kasnije par se vraća u Pariz, odakle putuju po Evropi i skice s putovanja šalju za objavljivanje u časopisu Scribner. Njegove skice iz perioda njihovog boravka u Evropi objavio je u nekoliko knjiga, a u knjizi "By Italian Seas" objavio je ilustracije: "Mostar from the Neretva", "A corner of the Market", "The Shops", "The Saric Mosque", "A Mosque Entrance", uz tekst njegove supruge Mary H. Peixotto, iz septembra 1902. godine

Tokom Prvog svjetskog rata bio je oficir u vojsci SAD, radio kao direktor odjela za slikarstvo i bio jedan od osam službenih umjetnika vezanih za ekspedicione snage, čiji je zadatak bio da naprave vizuelni zapis događaja na frontu. Nakon rata ostaje u Francuskoj na raznim dužnostima do povratka u SAD, gdje je bio predsjednik udruženja mural slikara, sve do smrti 1940. godine.

Donosimo zanimljiv tekst njegove supruge iz već gore spomenute knjige u kojem ona s mnogo dara za zapažanje sitnih detalja opisuje njihov boravak u našem gradu. Donosimo i crtež iz iste knjige koja je toliko vjerodostojna da je mnogi miješaju s fotografijom Mostara. Ogroman parobrod u vlasništvu austrijskog Lloydja, kao da je bio naša osobna jahta. Uživali smo u njenoj palubi-šetalištu, inače rezerviranoj za dva stara Turčina, bogate trgovce iz Mostara, koji se nikad nisu micali s izabrane točke odmah iza broskog dimnjaka. Tu su oni čučali na malom ćilimu iz Smirne iz dana u dan, pokatkad kunjajući, ali mnogo češće meljući kafu u tankom mesinganom mlinu, koju bi kasnije uskuhivali na lampi na alkohol. Sa zanimanjem smo ih posmatrali svakodnevno, jer smo ih smatrali kao unaprijed ponuđen doživljaj kojeg smo si postavili u zadatak.

Slatki dani iz snova su nam se privodili kraju. Dolaskom noći, horde Turaka su se žurno iskrcavali s ono malo ručnog prtljaga. Mladi div u turbanu je iznio naše torbe, a mi smo se požurili prema vlaku koji nas je čekao i koji nas je trebao ponijeti u unutrašnjost Hercegovine.

Mrkli mrak je pao, a kiša je škropila po prozorskim staklima. Obavijala nas je crna noć bez zvijezda, izuzev za vrijeme dugih čekanja na stanicama, otkrivajući u odbljescima lanterni poneki crveni fes ili bijeli kaftan. No, konačno se ukazala lelujava svjetlost koja se odražavala u rijeci i mi smo stigli u Mostar.

Iz drmusajućih kočija se nije moglo vidjeti baš ništa osim niskih kuća s povremenim odbljescima iza rešetkastih prozora. Trepereće uljne lampe su visjele ponad vrata prodavaonica ili obješene na postolja boje kestena, promicala su tijela omotana u bijelo, u fesu ili u ogromnim hlačama.

Sljedeći dan po svanuću, otvorismo prozorske kapke. Kule na visokim brdima svuda oko nas, sredinom obrubljena terasama vinograda, crvenkastosmeđim i zlatnim; maslinici koji se propinju padinama ne bi li dosegle vinograde, a među zelenilom tuce vitkih minareta, nalik strijelama, propinjući se iz niza kamenom popločanih kuća. U podnožju svega hući pjenušava voda Neretve. Blizu nas je bučna rijeka presvođena mostom koji leprša među užurbanom orijentalnom vrevom i koja pravi mjesta trgovačkim ulicama. Oko nas Bošnjaci, kao Arapi ili Andaluzani, opkoračuju ramena svojih mula ili ponija, odjeveni kao srpski brđani u bijele kosmate ogrtače i dokoljenice; mlade djevojke iz Ljubuškog u koketnim prslucima i crvenim fesovima, u dimijama od bogate svile boje trešnje ili svjetloljubičaste. Brojni konjski karavani natovareni vrećama koje vise sa sedla i dobro napunjenim korpama, zamjenjuju pustinjačke karavane s njišućim devama. Grčki monasi crnih brada, zamotani u crno, čine živopisan kontrast srpskim ženama u bijelom, čija vanjska odjeća, skraćena, otkriva kratke hlače.

Ispijali smo našu kafu posmatrajući zasjenjen vrt u kojem je jedan Turčin grabljao jesenje lišće. Odredi dječaka u turbanima su ćaskali svojim mekim glasovima dok su odlazili u školu.

Niske kuće su obrubljivale put za tržnicu, između njima, tu i tamo, minijturni rešetkasti prozori su izvirivali preko zabranjenih zidova. I upravo dok sam se čudila živi li uistinu neka žena iza tih dobro zaštićenih zidova, pogledavši nagore ugledah lice koje je odmah nestalo. Međutim, u blizini se odškrinu dvorišna kapija i ja kročih unutra u kamenom popločano dvorište; dugačka plavo obojena kuća, čiji je nadkriljeni gorni kat bio bogato ukrašen maorskim prozorima. Ispod stepeništa je bio Odalik — ženske odaje — uzduž zidova, živopisno ukrašeni divani luksuznim orijentalnim jastucima, koji su pozivali na odmor. Poslužavnik za kafu, s dopola napunjenim fildžanima, ležao je na niskom tabureu ispod kojeg je virio par zlatovezom ukrašenih papuča — sve dovoljno da bi se Pepeljuga osjećala očajnom. Mlada žena je silazila niz stepenište, njeni vitki prsti su vukli za sobom balustradu, njeno lice se okrenulo, no ja sam uočila nježnost u njenom liku, jantarne tonove njena punog vrata, odblijesak zlata iznad njezine veličanstvene kose obojene kanom. Oh, kako bih samo voljela ohrabriti odsjaj u njenim tamnim očima, no nisam se usudila! ...

Život i smrt u Mostaru su smješteni oko njegovih džamija, kraj čijih snježno bijelih minareta su čempresi, koji kao mračni blizanci protežu svoje sablasne oblike:

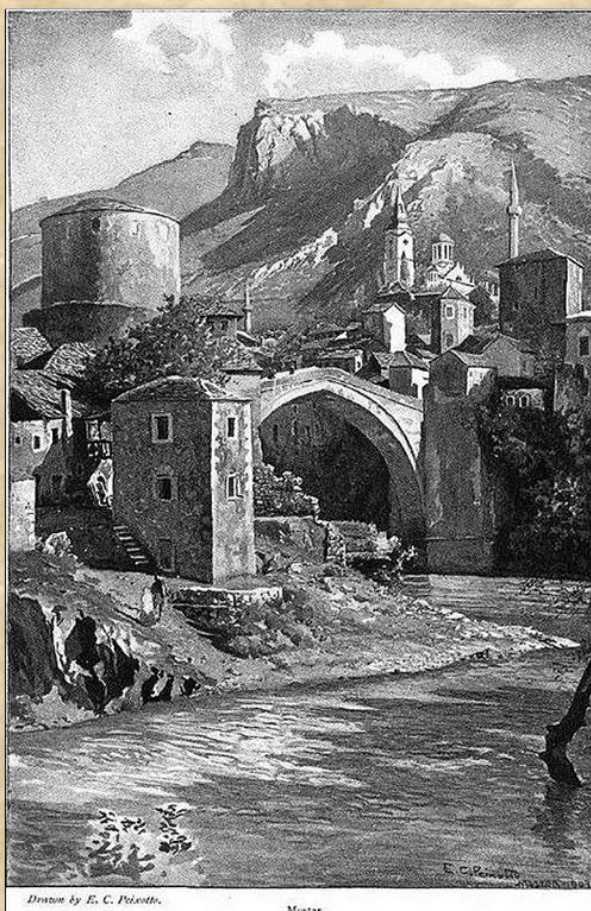
Noirs soupirs de feuillage elancés Vers les cieux.

U sjenama njihovih groblja, ne zabačenim kao kod nas, ni ožalošćenim nesigurnim mislima, podižu svoje turbanima ukrašene nadgrobne stupove.

Nema grmljavine crkvenih zvona pozivajući vjernike na molitvu, nego mujezin — stariji čovjek bijele brade, u zoru, podne i uveče, penjući se na svaki minaret, sa svoje zračne platforme, šalje svoj tugaljiv poziv koji se kao eho vraća i odlazi. I upravo kad se posljednji eho smiri, na ulaznim vratima džamije, bogato ukrašenim arabeskama, ćete ugledati redove i

redove cipela – jer ko bi se usudio unijeti uličnu prašinu po kojoj hodate na tepihe okrenute prema Meki! Misli me vode Bajazidu, tamo daleko u Konstantinopolj, u sjenu džamije koja nosi njegovo ime, gdje počiva u grobu prekrivenom zlatnim i srebrnim tepisima, s položenom ciglom pod njegovom glavom, ciglom načinjenom od prašine pometenom s njegove obuće i odjeće. Jer postoji stih u Kuranu koji daje smisao svemu tome: Onaj koji je zaprljan zemaljskom prašinom, ali koji hodi Allahovim putem, ne treba se bojati vatre pakla.

Uske uličice Mostara su prekrasan pejzaž. Svako skretanje je slika s dovoljno boje da bi svakog impresionista dovela do ludila od užitka. U sjenovitim kutovima sjede prodavači pečenih kestenja ispod dronjavih nadstrešnica i veličaju gromkim glasom vrelu kvalitetu svojih raspuknutih plodova. Igrajući se u blizini svojih kapija su prekrasna djčica, noseći na sebi a la Memeluci hlače obojene u cvjetnim bojama, svijetložute, trešnja crvene i u tonovima krizantema. Vitki mladići, s malim džezvama kafe u rukama, trče tamo-amo kako bi opskrbili stalnu potražnju za ovim omiljenim napitkom. Turske žene, lica prekrivenih neprozirnim muslinom, vuku svoje žute cipele gegajućim korakom. Te ružne figure su u dugim mantilima su zakrabuljene feredžom, čije zašivene kapuljače skrivaju lice i čiji rukavi vise prazni zabačeni preko leđa unatrag. Visoki bradati trgovci u blistavim bijelim turbanima ležerno hodaju svečanim hodom kroz gomilu.

Mali kiosci, s druge strane, otvaraju svoja vrata ranim jutrom. Svaka prodavaonica je kao kavez sa menanžerijom koja drži Turčina ili dva koji čuče i koji glume poseban vid trgovine. Opančari okruženi ljepilom, bojama i brojnim redovima drvenih obućarskih kalupa. Krojači, sjedeći prekrivenih nogu i nadvijeni nad raznom odjećom, šiju. Kujundžije, nagnut nad bakarne pladnjeve ukrašavaju ih zlatnim i srebrnim nitima, a čuje se ravnomjerno udaranje čekića. Mimo sve ove zbrke, u poluprigušenom svjetlu, sjedi glava obitelji, s bijelim turbanom na glavi, lica pasivne sudbine, očiju fiksiranih u jednu tačku, s orlovskim nosom koji strši ponad bijele brade, bronzanih obraza, prozirnih prstiju kao ptičijih kandži, nagnut je nad nargilu koja se nikad gasi.

Prelazimo veliki kameni most – most toliko poznat da od njega potječe i ime Mostara. S jednim jedinim lukom, koji se proteže s kamena na kamen iznad dubokog korita rijeke Neretve, ima oblik polukruga. Dvije masivne kule prijeteći čuvaju uzak put sa stepeništem koje vodi do mosta. Kako smo deosegli središte luka, naginjući se preko ograde, glave nam zahvaća vrtoglavica gledajući u modru vodu s brojnim virovima i koja nezaustavljivo juri. Na udaljenijoj strani mosta, prolazeći ispod lučne kapije gdje bronzani prosjak u prljavim dronjcima pruža ruku kao da je mumijina, počinju siromašniji četvrti grada. Male prodavaonice, možda manje privlačne, su više natiskane užurbanim gomilama. Trgovci povrćem i voćem su zauzeli sve štandove pored mesnica gdje goveđi jezici, svinjske nogice i krvave jenjeće glave vise u odvratnom mnoštvu. Ovdje zadovoljstvo prestaje. Par izuzetaka u nastavku, ali dojam se brzo mijenja. I našli smo se u otvorenom selu na lijevoj obali. Sjenke žalosnih vrba nad virovitom rijekom; visoko u brdu svjetlucaju tornjevi Pravoslavne crkve, a iza nje krivudavi obrisi tvrđava na brdima koji brane ovaj slikoviti komadić Orijenta još nenačet modernim životom.

Popis knjiga

Ovdje donosima kao podsjetnik čitateljima popis svih dvadeset i devet naslova, koji se mogu pronaći na stranicama portala Nova Sloboda, kao i na web stranici Centra za informacije i dokumentaciju Mostar, CIDOM.

01. Mostar očima stranih putopisaca prije stoljeća
02. Evlija Čelebi, Putopisi 1664.
03. John Gardner Wilkinson, "Dalmatia and Montenegro with a journey to Mostar" (Dalmacija i Crna Gora s putovanjem u Mostar), 1848.
04. John Murray, "Murray's Handbooks for Travellers" (Vodič za putnike po Turskoj), 1854.
05. Aleksandar Giljferding – Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji, 1858.
06. George Arbuthnot, "Herzegovina or Omer Pacha and the Christian Rebels" (Hercegovina ili Omer paša i kršćanski pobunjenici), 1862.
07. William James Stillman, "Herzegovina and the late uprising" (Hercegovina i prošli ustanak), 1875.
08. Sir Arthur John Evans, "Through Bosnia and Herzegovina on foot during the Insurrection, August and September 1875" (Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke za vrijeme ustanka, avgusta i septembra 1875.)
09. James Creagh, "Over the borders of Christendom and Eslamiah" (Na razmeđu kršćanstva i islama), 1876.
10. Trevor Roy, "My Balkan tour" (Moje balkansko putovanje), 1911.
- 11. János de Asbóth, "An official tour through Bosnia and Herzegovina" (Službeno putovanje Bosnom i Hercegovinom), 1890.
12. Carl Peez, „Mostar und sein Culturkreis – ein Städtebild aus der Herzegovina“, „Mostar i njegova kultura – Slika jednog grada u Hercegovini“, 1891.
13. Robert Munro, "Rambles & studies in Bosnia Herzegovina, Dalmatia" (Skitanja i izučavanja u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji). 1894.
14. Dragutin Franić, "S gjacima kroz Bosnu - Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku", 1901.

15. Heinrich Renner, "Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer" (Bosnom i Hercegovinom uzduž i poprijeko), 1896.
16. Harry Craufuird Thompson, "The outgoing Turk" (Turčin na odlasku), 1896.
17. Robert Dunkin, "In the land of bora" (U zemlji bure), 1897.
18. William Miller, "Travels and politics in the near east" (Putovanja i politika na Bliskom istoku), 1898.
19. Milena Preindlsberger Mrazović, "Bosnisches Skizzenbuch – Landschafts und Kultur- Bilder aus Bosnien und der Herzegovina" (Bosanska slikovnica – pejzaži i slika kulture iz Bosne i Hercegovine), 1900.
20. Johan (Janne) Lorentz Hafström, "Soliga dagar afsides från turistvägen: Dagboksanteckningar under en resa i Dalmatien, Montenegro, Bosnien och Herzegovina, våren 1902.", (Dnevne bilješke tokom putovanja u Dalmaciju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu proljeća 1902.)
21. August Heimer, "Genom Bosnien och Herzegovina" (Kroz Bosnu i Hercegovinu), 1903.
22. Karl Baedeker, "Austria-Hungary including Dalmatia and Bosnia Handbook for travellers" (Priručnik za putnike Austrija-Mađarska uključujući Dalmaciju i Bosnu), 1905.
23. J. P. Barry, „At the Gates of East“ (Na kapijama Istoka), 1906.
24. Mrs. E.R. Whitwel, knjigu „Through Bosnia and Herzegovina with a Paint Brush“ (Kroz Bosnu i Hercegovinu sa slikarskim kistom), 1908.
25. Frances Kinsley, "Motoring in the Balkan" (S automobilom po Balkanu), 1910.
26. Robert Michel, "Mostar", 1909.
27. Percy E. Henderson, "A British officer in the Balkan" (Britanski oficir na Balkanu), 1909.
28. Jaekel Blair, "The lands of the tamed Turk" (Zemlje pitomih Turaka), 1910.
29. Maude M. Holbach, "Bosnia and Herzegovina - some wayside wanderings" (Bosna i Hercegovina – neka usputna lutanja), 1910.
30. Ernest Clifford Peixotto, "By the Italian Seas", (Italijanskim morima), 1906.

O autorima

Ismail Braco Čampara, Smail Špago i Tibor Vrančić, autori su priličnog broja tekstova i fotografija koje objavljuju na svojim facebook profilima, na blogu, na portalu Nova sloboda, a odnedavno i na novostvorenoj web stranici www.cidom.org. Skupljajući već dugi niz godina stare fotografije i tekstove o Mostaru, nastojeći time sačuvati sjećanje i uspomenu na onaj njegov nekadašnji izgled i ugled, uobličujući ih u nove tekstove pogodne za čitanje i razumijevanje, jedni su od inicijatora za stvaranje trajnije arhive povijesnih slika i pisanih dokumenata Mostara, dostupnih svima koga zanima ova materija, a koju su uspjeli ostvariti projektom CIDOM (centar za dokumentaciju Mostar).

Jedan Hrvat i dva Bošnjaka, jedan u Mostaru, a dvojica van Mostara, a sva trojica Mostarci. Špago nosi u sebi jedan Ljubuški gen, Vrančić jedan mađarski, ali ipak sve se uklapa u jednu cjelinu i jedan čvrsti kreativni tim. Zajedničkim radom uspijevaju ostvariti nešto što je u Mostaru danas i nepopularno i nemoguće – spašavaju sjećanja.

Je li to uopće danas moguće u Mostaru? U Mostaru danas nezamislivo, ali ipak postojeće i opstajuće. Dokaz za to su stranice portala Nova sloboda, na kojima iz tjedna u tjedan, prkoseći svim vrstama podjela, dnevnim zbivanjima i vakcinisani protiv dnevne politike i dnevno političkih zbivanja, izlaze zanimljivi serijali tipa Mostar – nekad i sad, Na granici sjećanja, Građevine kojih više nema, Mostar očima stranih putopisaca...

Zajedničke početke ovog trolista bilježimo na prvim internetskim forumima. Koristeći blagodeti interneta, ubrzo su profilirali i iskristalizirali zajedničke poglede i sfere interesa. Zajedničko svoj trojici je bila teza da je istorija Mostara jedna, cjelovita, nepromjenjiva, neprekrojiva. Jer, istorija je sve ono što se desilo u prošlosti bez ikakvih dotjerivanja ili dodavanja subjektivnih stavova. Život piše istoriju bez prestanka, a na ljudima je da je zabilježe, zapamte i ostave iza sebe. Iz istorije se uvijek uči, u istoriji se nalaze rješenja dilema i puteva u budućnost. Nažalost, istorija se i zloupotrebljava, posebice danas, kada se koristi za favoriziranje "svoga naroda", "svoje nacije", "svoje vjere". Fotografija je realni svjedok prohujalog vremena i za svaku riječ do sada zapisanu, upotpunjavanje slikom predstavlja zaokruženi dokaz onog što se desilo. Upravo takav pristup je ova ekipa i zacrtala u stvaranju svojih priloga.

Hiljade stranica tekstova starih knjiga, stranica na internetu, desetine hiljada požutjelih fotografija, sve to je trebalo ostaviti iza sebe, napraviti odabir i staviti na papir. I pored osobne opčinjenosti sve trojice prošlošću Mostara, sve ovo se ipak čini za čitalačku publiku u Mostaru i raspršenu diljem svijeta, a posebno za mlađe naraštaje, na jedan danas moderan i pristupačan način.

Inače, va trojica autora ove knjige su se pojavili i kao autori priloga u do sada izdatim knjigama iz edicije Mostar moj grad. Ismail Braco Čampara je autor fotografije na naslovnoj strani knjige broj 1, Tibor Vrančić je autor dva teksta u knjigama 1 i 2, a Smail Špago autor jednog teksta u knjizi broj 2 iz ove edicije.

Ismail Braco Čampara, rođen 1952. g. u Mostaru gdje je završio osnovnu i srednju tehničku školu mašinskog smjera te diplomirao na mašinskom fakultetu Univerziteta Džemal Bijedić u

Mostaru 1978. g. Nakon fakulteta zapošljava se u preduzeću GP Hercegovina Mostar, gdje spaja ugodno s korisnim, mašinsku struku s ljubavlju prema građevini, a usput i amaterskoj fotografiji. Cijeli period minulog rata proveo je u Mostaru. Poslije rata profesionalno radi na projektima izgradnje i obnove porušenih objekata, a posebno objekata istorijskog značaja.

Smail Špago, rođen 1951. g. u Mostaru, gdje završava osnovnu i srednju školu, a nakon toga Elektrotehnički fakultet u Sarajevu. Do rata radio u Mostaru, a rat ga je odveo u Njemačku, u grad Köln, gdje se i danas nalazi. Penzioner, sa dosta vremena za čitanje i pisanje. Posebno je aktivan na portalu Nova Sloboda iz Mostara kao i bloger na vlastitim blogovima: <http://spagosmail.blogspot.de/> i <http://spagosmail.blogger.ba/> te na zajedničkom blogu Na granici sjećanja: <http://memorylimit.blogger.ba/> na kojem su objavljeni svi tekstovi ove autorske trojke, koji su u međuvremenu javno publikovani.

Tibor Vrančić, rođen je 1952. g. u Subotici. Kao šestogodišnjak doseljava u Mostar gdje završava osnovnu školu, gimnaziju i ekonomski fakultet. Sve do zadnjeg rata je radio u koncernu APRO na poslovima vanjske trgovine, da bi ga posao godine 1992. odveo, prvo u Sloveniju, a nakon toga u Umag, gdje i danas živi. Kolekcionar je starih knjiga te starih fotografija, posebice razglednica Mostara iz austro-ugarskoga perioda. Do sada je objavio dvije knjige tematikom usko vezanom za Mostar. Prva knjiga Mostar – krhotine prošlosti je mozaik slika i sjećanja na stari Mostar, a druga – Česar na ćupriji, povijesni je roman o posjetu cara Franje Josipa Mostaru.

